

Ljiljana Marks, Zagreb u pričama i predajama. A sad je li to istina ili nije, ja to ne znam, Hrvatska sveučilišna naklada, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb 2020., 445 str.

Ljiljana Marks, folkloristkinja, autorka i urednica brojnih monografija, akademskih zbornika i antologija objavila je novu knjigu – *Zagreb u pričama i predajama*. Ova knjiga u sebi spaja monografsku studiju o usmenim i autorskim pričama o Zagrebu sa antologijski izabranim tekstovima. Ta dvostrukost knjige radi u korist oba sastavna dela, jer se oni uzajamno dopunjavaju i ukrštaju. Čitalac studije koji se zainteresuje za neku ličnost ili neki motiv može pročitati i tekstove o kojima se govori, a oni koji krenu sa čitanjem hrestomatijskog odabira zaželeće da bolje razumeju istorijski ili biografski kontekst predaja, koji će lako naći u objašnjenjima studije. Ova knjiga upisuje se u nekoliko savremenih tokova društvenih nauka – u razvijena istraživanja kolektivnih i ličnih pamćenja, u tumačenja slovenskih tekstova iniciranih studijama o Sankt-Peterburgu i nazvanih studijama “gradskog teksta”, u već davno postojeća razmatranja odnosa pisane i usmene tradicije, te u preispitivanja žanrovskih odlika usmene proze. Ona tako baštini dobre crte međudisciplinarnе otvorenosti, nudeći pri tome i građu za dalja pronicanja u folklorističku i književnoistorijsku topografiju Zagreba, te moguća poređenja predaja i priča o Zagrebu sa pričanjima o drugim gradovima. U knjizi se ukrštaju mnoge discipline – folkloristika, istorija, arhivistika, arheologija, lingvistika, istorija književnosti i dr. U lingvističkim pitanjima o imenu Zagreba, povodom etimoloških predaja o nastanku grada, autorka kao pouzdan vodič koristi rekonstrukcije Petra Skoka i studiju Danijela Alerića. U raznim tumačenjima ime grada je povezivano sa glagolom *zagrebat*, ili rekonstrukcijama lekseme *greb* tumačene kao brdo ili breg (obala) rečice.

U žanrovskim pitanjima Ljiljana Marks se oslanja na stavove pouzdanih autoriteta 20. veka (Bauzingera, Sidova, Propa), do tančina raspravljajući pitanja predaja, “memorata, fabulata i kroničkih bilješki”. Potporne stubove u teorijskim pitanjima čine radovi Maje Bošković-Stulli, kao i stavovi Hermana Bauzingera o “neodređenosti” i “maglovitosti” predaja, čemu autorka razložno dodaje afektivnost i subjektivnost. Uprkos znalačkom rasplitanju pitanja o žanrovima, ona na kraju poglavlja iznosi stav da strogi žanrovski pristup pričanjima nije više prikladan tumačenju usmenih tekstova kojima se bavi.

U studiji se navode brojni sakupljači i kazivači, a među njima povlašćeno mesto ima Nikola Bonifačić Rožin, stariji kolega i folklorista, sakupljač i usmenih pričanja o Zagrebu koje je autorka uključila u zbirku. U građenju brojnih niti o predajama i pričama o Zagrebu, nesporno, veoma važno mesto ima isusovac Baltazar Adam Krčelić i njegov spis na latinskom jeziku *Annuae* iz koga su potonji pisci o zagrebačkoj istoriji i legendama crpeli podatke. Često se pominju imena hroničara Ivana Tkalčića i Ivana Kukuljevića Sakcinskog, te pisaca Augusta Šenoa i Marije Jurić Zagorke zahvaljujući kojima su se predaje iz autorskih dela vraćale u usmeno kazivanje. Ubedljivo je istaknuto i kako su Tkalčić i Šenoa, kao savremenici, na različite načine doprineli potonjem utvrđivanju legendarnih sižea u predajama. Autorka ne izbegava da ispolji svoje sumnje, npr. o domišljanjima Jurja Čuka o istoriji Zagreba, a rado iskazuje simpatije, npr. prema tekstovima Hrvoja Hitreca. Ona ukazuje na različita i brojna ukrštanja usmenog i pisanog prenošenja, na različite puteve pamćenja, zaboravljanja, i osvežavanja zaboravljenog posredstvom pisane kulture i savremenih medija.

Priče o Zagrebu su sjajno smeštene u “povijesni smisao”, “smjer značenja” istorijskih događaja, a kada se pojavljuju istoriji nepoznate ličnosti, konkretizacija likova (npr. Štefa Galovića) se objašnjava načelima uverljivog građenja samih predaja. Raznovrsni tipovi priča o gradu su raspoređeni po srodnosti, pa se razmatraju grupisane legende – o zdencima, čudesnoj pojavi vrela žive vode, izvora u sušno vreme, kao u legendi o blaženom (biskupu) Augustinu Kažotiću. Ime blaženog i tačna lokacija tog vrela u poznom prenošenju ponekad se gube, kao što su i brojni akteri u različitim verzijama legende o Manduševcu na Jelačić placu. Navode se objašnjenja porekla tog imena zasnovana na preobražaju latinskog naziva za javnu česmu, ali i objašnjenja legendi o devojci Mandi sa pučkim etimologijama koje povezuju njeno ime i mesto koje je po njoj nazvano. Autorka pokazuje i kako je spisateljica popularnih istorijskih romana Marija Jurić Zagorka spojila dve različite legende/predaje o Manduševcu. Ljiljana Marks prati i mnoge promene koje je taj izvor pretrpeo tokom vremena od prvog uređivanja, potonjeg postavljanja prvog petrolejskog kandelabra, do njegovog zatrpavanja, i na kraju do rekonstrukcije Manduševca 1987. godine uz novinske tekstove i prigodničarske stihove. U grupi legendi religioznog sadržaja povezanih sa mirakulima govori se o brojnim varijantama predaja o spasu od ognja (1731) slike Majke Božje smeštene u Kamenitim vratima. Među religioznim predajama Ljiljana Marks navodi i pričanja o poseti svetog Franje Zagrebu, dodajući da su takve legende raširene i u drugim mestima u kojima postoje franjevačke crkve. Istorijske predaje vezane su za Grič, Kaptol, ukidanje tlake i zvono bana Jelačića, crnu kraljicu, a demonološke za gričke veštice, grabancijaše, crnoškolce, đavole, povezane sa pričanjima izazvanim strahom i suočavanjem sa neobjašnjivim.

Studija Ljiljane Marks *Zagreb u pričama i predajama* je napisana pitkim stilom sa brižljivo promišljenim izborom pojmova i ponegde prikrivanjem stručnih termina rečima razgovornog jezika. Podnaslov *A sad je li to istina ili nije, ja to ne znam*, ne tiče se monografskog istraživanja u kojima su stavovi autorke veoma precizni. Uz prikriveni osmeh te reči pozivaju na čitanje 137 tematski grupisanih priča na kraju knjige oslobađajući čitaoca autoriteta nepobitne istine. Knjiga će biti nezaobilazno štivo turističkih vodiča, pisaca, istoričara književnosti i folklorista, a svakako i omiljeno štivo ljubitelja priča o istoriji Zagreba i istoriji gradova.

Dejan Ajdačić

Vilko Endstrasser, Mali oblici.
Promišljanje žanra, Institut za
 etnologiju i folkloristiku, Zagreb 2020.,
 256 str.

Retorika znanstvenoga diskursa nalaže da se u predgovorima ili uvodnim poglavljima knjige istakne kako je tema koju obrađuje nedovoljno istražena ili čak zanemarena unutar određene znanstvene zajednice, ali u slučaju predgovora knjizi *Mali oblici: promišljanje žanra* takva

tvrdnja nije puka retorika. Kategorija govornih žanrova, koja je predmet Endstrasserova dugogodišnjega znanstvenog proučavanja, jedna je od onih žanrovskih kategorija koje se olako previđaju među folkloristima i filozofima, mada se pojedinim žanrovima unutar te široko shvaćene skupine ciklički posvećuje izrazita pozornost, primjerice basmama i poslovicama. Govorni žanrovi, koji se zbog svoje naravi često nazivaju malim folklornim oblicima, pokazuju se s druge strane izrazito vitalnim žanrovima, žanrovima neodvojivima od čovjekove stvaralačke prakse, a koji se u hrvatskoj kulturi bilježe od najranijih pisanih spomenika pa sve do digitalnoga doba.

Knjiga *Mali oblici: promišljanje žanra* okuplja radove Vilka Endstrassera objavljujane izvorno u znanstvenim časopisima, leksikonima i enciklopedijama, od kojih su mnogi danas i teže dostupni zainteresiranim stručnjacima i studentima. Činjenicu da se “govorni žanrovi neprestano (pre)oblikuju shodno situaciji, sudionicima i mediju komunikacije” (str. 7) autor shvaća kao svojevrsnu beskonačnu varijabilnost te se stoga i oblikovanje ove knjige može shvatiti kao pokušaj da se samostalnost i neuhvatljivost govornih žanrova donekle umanjí i prividno obuzda autorskom sintezom. Sintetska narav knjige proizlazi i iz jedinstvenoga teorijskog okvira, a to je koncept Mihaila Bahtina prema kojemu su govorni žanrovi relativno invarijantne strukture koje se može izdvojiti iz jezičnoga kontinuuma. Endstrasser se tom polazišnom teorijskom perspektivom o univerzalnoj prepoznatljivosti malih oblika koristi da bi istražio osobitosti folklornih ili usmenoknjiževnih žanrova. U prvome se dijelu knjige autor stoga služi književnim diskursom kao primjerom društvene komunikacije unutar koje su govorni žanrovi čvršće postavljeni i lakše prepoznatljivi nego u usmenoj komunikaciji. Tako se događa svojevrsni paradoks da diskurs pisane književnosti potvrđuje uvid da se “međuljudska komunikacija na društveno prihvaćen (i uvelike kodiran) način ne može zamisliti bez govornih formula i oblika, od pozdrava preko vica i anegdota do priča o životu koje su ekvivalent narativnim formama u književnom diskursu” (str. 9). Taj prividni paradoks postaje logičnijim kada se na umu ima činjenica da Bahtinov koncept govornih žanrova ne slijedi strukturalističku paradigmu o jeziku kao zatvorenom semiološkom sustavu, nego jezik promatra kao komunikacijski proces. U poststrukturalističkim promišljanjima naglašava se interpersonalnost, odnosno djelovanje jezikom radi postizanja određenih učinaka, što nas zapravo vraća na Aristotelove postavke o retorici kao umijeću pronalaženja uvjerljivoga u svemu što nas okružuje. Govorni žanrovi, kako ih razumijeva Endstrasser, komunikacijski su pandan leksičkim i materinskim oblicima materinskoga jezika, što znači da su to strukture koje govornik također usvaja, ali koje su zbog svoje nestabilnosti i promjenjivosti teže, no u konačnici ipak na određen način normirane. Bahtinovo uzimanje iskaza kao osnovne jedinice govornoga procesa postavlja temelj za razumijevanje interaktivne naravi govornih žanrova, a što iz folklorističke perspektive znači puno uvažavanje konteksta izvedbe. Endstrasser pak pribjegava analizi proznih književnih tekstova u kojima se simulira svakodnevna ljudska komunikacija, a roman kao polifono umjetničko djelo dopušta takav postupak. Jezična heterogenost proznoga književnog teksta omogućuje uvid u “strategije kojima se pojedinci ili skupine konstituiraju kao subjekti u jeziku i način na koji se određuju prema svijetu i drugima” (str. 15) pa se umjetnička slika jezika koju roman gradi za Endstrassera nadaje kao prostor isticanja govornih žanrova. Na korpusu proznih tekstova hrvatske književnosti od razdoblja protorealizma (Šenoina doba) do Miroslava Krležje autor analizira i interpretira pojavnost govornih žanrova koje kategorizira u magijske žanrove (pozdravi i kletve), biografije, genealogije, priče iz života i glasine. Govorna raznolikost i polifoničnost proznih tekstova upućuju tako na odnos između zbilje proznoga teksta i zakonitosti formiranja žanra. Za Endstrassera su magijski žanrovi oni oblici koji “između sebe kao znaka i svog referenta nemaju analoški mehanizam prijenosa značenja uspostavljen kopulom glagola biti, nego neposredno prodiru u stvarnost na sličan način na koji to čine magijske radnje” (str. 18) i upravo je u analiziranim proznim tekstovima potvrđena njihova temeljna performativnost, čime se s njih skida ljuštura formulnosti i uporabne izlisanosti. Kao osobito plodan literarni istraživački teren

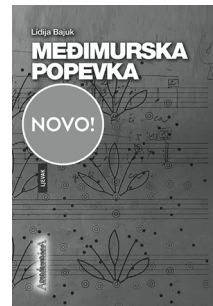
pokazala se glasovita zbirka pripovijedaka Ksavera Šandora Gjalskog *Pod starim krovovima*, kojoj je posvećeno zasebno poglavlje u knjizi. Analizirani govorni žanrovi u toj zbirci pokazuju kako i uvjetno rečeni neumjetnički i umjetnički govorni žanrovi u svojoj novoj cjelini stvaraju dodatnu umjetničku vrijednost, a u slučaju konkretne zbirke njihova se pojavnost razumijeva u kontekstu povijesnih, ekonomskih i političkih zbivanja. Pozivajući se i na uvide povjesničara hrvatske književnosti Ive Frangeša, Endstrasser ustvrđuje da analizirana zbirka “nadomješta kroničan nedostatak polifonije u hrvatskoj kulturi toga doba” (str. 53), za što je zaslužno prije svega Gjalskijevo majstorstvo jezične orkestracije. Spajajući uvide književne teorije i historio-grafije, ali i pitanje razvoja modernih nacija i nacionalnih ideologija, Endstrasser demonstrira mogućnosti koje nude pomna raščlamba teksta i širina teorijskih vidika. Na korpusu odabranih djela hrvatskoga protorealizma i realizma utemeljena je i studija koja se bavi govorom o ljubavi i braku, čime se Endstrasserovi znanstveni interesi s klasičnih književnopovijesnih šire i na tematiku rodnih odnosa u vremenu postupnoga prijelaza iz feudalnoga patrijarhalnog društva u moderno građansko društvo. Autor primjećuje kako su najčešće figure očitovanja ljubavnoga koda figura čiste, bezinteresne ljubavi mladića i djevojke, ometane različitim preprekama, te figura odbijene ljubavi.

Sljedeća je cjelina knjige posvećena dvama usmenoknjiževnim oblicima koje se smatra prototipnim paremiološkim žanrovima: poslovice i zagonetki. Veliko poglavlje o poslovice temelji se na autorovim radovima o poslovicama u kontekstu, o poslovicama u novinskom tekstu, o povijesnim izrekama u kontekstu raspada Jugoslavije te o zbirci poslovica Baltazara Bogišića. Sintetskim uvidima u povijest paremioloških istraživanja Endstrasser ustvrđuje postojanje dvaju dominantnih pravaca: tradicionalnoga (komparativnohistorijskoga) i novijega (strukturnalističko-semiotičkoga). Isključivost pojedinoga pristupa vodi ili k prenamlašavanju dijakronijskoga (samo najstariji zapis čuva konačno značenje izvornoga jezičnog oblika) ili sinkronijskoga aspekta (zanemaruje se komunikacijski vid jezika, a s njime i činjenica da jezični oblici posjeduju kumulativnu sposobnost dobivanja novih značenja u procesu komunikacije). Kao važan unutarnji mehanizam poslovice ističe se metafora i mehanizam prenošenja značenja, ali Endstrasser ne zastaje samo na izoliranom jezičnom opisu poslovice, nego upozorava na metaforički odnos između situacije sadržane u poslovice i društvene situacije na koju se ona odnosi. Taj se uvid ilustrira na etnografskoj građi iz *Zbornika za narodni život i običaje južnih Slavena*, gdje su poslovice i građa i jezično sredstvo kojim se građa opisuje. Nimalo neočekivano za autora kojemu je interferentnost usmene i pisane književnosti bliska tema, Endstrasser i na primjerima književnih tekstova (*Asmodejev šal* Ivana Aralice, *Levitana* Vitomila Zupana i *Obrana i posljednji dani* Borislava Pekića) pokazuje aktualizaciju modela formulativnih izraza. Na sličan način, ali s bitnom distinkcijom da novinski tekst ne oblikuje (ili barem ne bi trebao oblikovati) fikciju, upušta se i u analizu poslovičnih formulativnih izraza u publicističkome diskursu, uočavajući poslovice kao gradbeni element teksta, komunikacijski lanac pokrenut uporabom i lančanim usvajanjem poslovice te događaj kao prvobitni kontekst poslovice. Na te se općenite analitičke uvide logično nadovezuje istraživanje o upotrebi, ali i performativnoj snazi frazeoloških izraza u povijesnome kontekstu raspada SFRJ. Endstrasserovo pak bavljenje mitskim aspektima na primjeru zagonetki u renesansnom spjevu Petra Hektorovića i pomna raščlamba dijelova *Bhagavadgīte* i *Švetāśvataropanišade* na određen način povezuje njegov folkloristički znanstveni interes s temeljnim indološkim obrazovanjem. Na primjeru zagonetki iz *Ribanja i ribarskoga prigovaranja* pokazuje se sraz tradicionalne, biblijsko-srednjovjekovne predodžbe o Zemlji kao ravnoj plohi koja pluta morem i humanističkoga promišljanja pojava na temelju fizikalnih zakonitosti, a zatim se perspektiva širi uvidima u vedske himne-zagonetke koje dijele sličnost s analiziranim prizorom iz *Ribanja*. U završnome dijelu knjige *Mali oblici*, sasvim prikladno, dobivamo i mali pojmovnik malih oblika, u kojemu se okupljaju autorove enciklopedijske natuknice iz *Hrvatske književne enciklopedije*. Zainteresirani će čitatelji tako

enciklopedijski jezgrovito saznati o malim oblicima općenito, o aforizmu, basmi, kletvi (tekst neobjavljen dosada, na veliku žalost autora ovih redaka), poslovice, uzrečici i zagonetki. Na samome kraju putovanja nemalom knjigom o malim oblicima nameće se čvrst zaključak: knjiga Vilka Endstrassera umanjuje zanemarenost ove teme u hrvatskoj humanistici i pruža pouzdane temelje za daljnja znanstvena promišljanja fenomenâ koji su, možda baš i zbog tolike neodvojivosti od čovjeka, nerijetko izvan obzora znanstvenih disciplina koje ne bi smjele, ne samo svojom etimologijom nego i svojim dubinskim značenjem, zaboraviti svoju humanističku narav i poslanje.

Davor Nikolić

Lidija Bajuk, *Međimurska popevka*, Ljevak, Zagreb 2020., 391 str.

Čitatelj će vjerojatno od knjige naslovljene *Međimurska popevka* očekivati zbirku pjesama. No, u ovoj knjizi nota ima malo, a stihovi *popevke* utkani su u tekst poput kakvog posebnog ukrasa. U ovom se slučaju radi o knjizi koja progovara o *popevki* kao fenomenu koji je 14. lipnja 2013. godine uvršten u *Registar nematerijalnih kulturnih dobara* na *Listu zaštićenih kulturnih dobara Ministarstva kulture Republike Hrvatske*. Pet godina kasnije, 28. studenog 2018. godine *Međimurska popevka* upisana je na Reprezentativni popis nematerijalne kulturne baštine čovječanstva UNESCO-a. Dovoljno da se takvom fenomenu posveti jedna deblja publikacija, koja bi se mogla zvati i leksikonom ili kakvom “malom enciklopedijom”.

Kao što je na koricama istaknuto, knjiga je nastala kao rezultat “autoričnih višegodišnjih pomnih terenskih i arhivskih istraživanja prirodne i kulturne tradicije Međimurja” koje je već u više navrata multimedijalno (nosači zvuka, knjige, virtualni muzej Međimurja, izložbe, radionice itd.) prezentirala. Lidija Bajuk utkala je u ovu knjigu svoje osobno iskustvo, umjetničku proživljenost, znanstvenu pronicljivost i stvorila jedinstveno djelo od gotovo 400 stranica gusto ispisanog teksta.

Svoja je znanja, izvore i inspiracije podijelila u 6 većih cjelina. U teorijskom okviru predstavlja temu i izvore istraživanja, odnosno metodološki okvir koji kombinira kulturološka propitkivanja, interdisciplinarni pristup i “usloženi metodički aparat” (str. 12) kojim istražuje “preoblikovanje fizičkog prostora kulturnim, društvenim i identifikacijskim procesima u fenomen *međimurske popevke*”. Stihovima *popevki* podcrtava poglavlje o prirodnim obilježjima Međimurja (geografska određenost i reljef, klima, biljni i životinjski svijet), naglašavajući time blisku povezanost čovjeka i prirode koja ga okružuje i sastavnim je dijelom njegova vanjskog, ali i unutarnjeg života.

U *Popevki* su opisani i time sačuvani i povijesni događaji i ličnosti, što pokazuje cjelina "Povijesno Međimurje". Možda se direktno u stihovima ne očituju razdoblja neolitičkog i eneolitičkog doba, predantike i antike ili srednjeg vijeka, ali su izdvojene činjenice iz starijih vremena modelirale ljude i prostore, učinivši ih jedinstvenima. Istaknuti stihovi progovaraju o povijesnim ličnostima (primjerice Zrinskima), o događajima, ali i osjećajima koji su ostali u sjećanjima ljudi.

U cjelini "Izabrana tradicijska kultura Međimurja" autorica stihovima te lokalnim izrazima oslikava život na selu u Međimurju, predstavljajući posebnosti lokalnih govora, sela, zadruga, odjeće, jela, običaja.

Najveća cjelina posvećena je naslovnoj temi knjige, međimurskoj *popevki*. Autorica ukratko predstavlja posebnosti napjeva, varijanti, raznih "susretanja i prožimanja" u svjetovnoj i crkvenoj tradicijskoj glazbi predstavljajući istraživanja, načine bilježenja, te život *popevke* u dnevnom i godišnjem ciklusu života čovjeka. Potaknuta tezom da je "teško odrediti ishodište usporednim oblicima iste pjesme na temelju njezine glazbene strukture" (str. 114), opsežno se posvećuje tekstološkim istraživanjima koje predstavlja u nizu potpoglavlja. Dotiče se pjevano-plesnih oblika, glazbala i glazbenih sastava, tradicijskih običaja i običajnih napjeva, dječjih brojlica i pjesmica, sve pritom pažljivo podcrtavajući teze odabranim stihovima *popevke*. Opširno predstavlja i javni život *popevke* i to prema razdobljima tijekom 20. stoljeća, opisujući pjevačka i kulturna društva u Međimurju, kulturno-prosvjetnu organizaciju Seljačka sloga te njezine odjeke, folklornu scenu, Smotru međimurske popevke u Nedelišću te razna događanja na kojima je *popevka* sastavni dio. No autorica nije zaboravila ni folklorne priredbe izvan Međimurja te izdvaja određene od početka 20. stoljeća do današnjih dana. Nabraja i različite izvođače, predstavnike izvođačkih stilova. Time podcrtava svezremensku važnost *popevke* u ljudskom životu i vrijednost koja traje naglašavajući i prisutnost *popevke* u muzejskim zbirkama i na izložbama te slabiju zastupljenost u obrazovnom sustavu na svim razinama, pa čak i onoj amaterskoj.

Preciznost nabiranja svih koji su na bilo koji način dotaknuli međimursku *popevku*, Lidija Bajuk nastavlja nabiranjem notnih izdanja, radijskih i televizijskih emisija, diskografskih izdanja od početaka diskografske industrije s početka 20. stoljeća do danas, filigranskom preciznošću bilježeći sve podatke o snimljenim i izdanim materijalima, uključujući i djelatnost folklornih društava, Ansambla narodnih plesova i pjesama LADO (Zagreb), limenih glazbi, tamburaških sastava. Predstavlja domaće, međimurske izvođače i one koji su u međimurskoj *popevki* našli inspiraciju, pučke i pjevačke zborove, soliste – od onih bližih izvornom i folklornom izvodenju solistički ili uz pratnju tradicijskih glazbala, preko pop, rock i jazz izvođača, izvođača tzv. umjetničke glazbe, do tzv. etnoizvođača. Predstavlja i kompilacijske albume na kojima je zastupljena međimurska *popevka*.

U poglavlju "Autorska međimurska popevka" istaknuto je "međugeneracijsko autorstvo koje se raskida kada izostane kontekst izvedbe i kada je njihova reinterpetacija nerazumljiva", ali se nastavlja "međugeneracijsko prenošenje neposrednom predajom" (str. 317), posebno vidljivo u okviru amaterskih kulturno-umjetničkih društava. Teza da *popevka*, kao dio usmenog stvaralaštva, "uranja u osebjuni duhovni i materijalni svijet zajednice" (str. 316) gotovo da je zaključak cijele knjige, kojoj je namjera pokazati tu neraskidivu poveznicu. Stoga ni danas procesi stvaralačkog variranja ne prestaju, a zapisi, bilo tekstovi, note ili snimke, nisu prihvaćeni kao kanon i nisu zaustavili stvaranje, već naprotiv, potiču nove interpretacije starog, ali i stvaralaštvo novog, novih varijanti teksta i glazbe umjetnika različitih generacija i stilova.

U šestoj cjelini "Literatura i drugi izvori" podastrijeti su vrlo pomno uređeni popisi svih dostupnih izdanja koje je autorica knjige godinama brižno sakupljala, nakon čega su još fotografije, te cjelina "Izabrano gradivo o Međimurju (Pomurju i Prekmurju) 19. i 20. stoljeća", pravi rudnik

znanja za daljnja istraživanja. Šteta je samo što su izostale fotografije u boji, da se i vizualno naglasi kolorit koji se osjeća u stihovima.

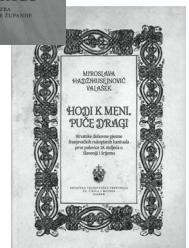
Slučajni čitatelji ove knjige bit će fascinirani, ali i pomalo zatečeni količinom gusto ispisanih činjenica i podataka, no za iskusne zaljubljenike u *popevku* i istraživače ova će knjiga biti izvrsnom točkom početka, odnosno referentna točka za najrazličitija proučavanja međimurske *popevke*. Jedino će žaliti, što u današnje vrijeme vrlo složene tehnologije, knjiga nije objavljena u digitalnom obliku s ugniježdenim poveznicama koje bi na još brži, bolji i pregledniji način, tekstem, ali i slikom i zvukom mogle dočarati raskoš međimurske *popevke*.

Irena Miholić

Miroslava Hadžihusejnović Valašek,
Tradicijske crkvene pučke pjesme na
području Požeške biskupije, Požeška
biskupija, Požega 2020., 295 str.

Miroslava Hadžihusejnović Valašek,
Hvatajte se u pleteno kolo. Tradicijska
glazba Virovitičko-podravske županije,
Ogranak Matice hrvatske u Slatini,
Slatina 2020., 371 str.

Miroslava Hadžihusejnović Valašek,
Hodi k meni, puče dragi. Hrvatske
duhovne pjesme franjevačkih
rukopisnih kantuala prve polovice
18. stoljeća u Slavoniji i Srijemu,
Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila
i Metoda, Zagreb 2019., 223 str.

Miroslavu Hadžihusejnović Valašek kao istraživačicu tradicijske duhovne i svjetovne glazbe Slavonije, Baranje i Srijema nije potrebno predstavljati, pa je možda najbolje iskoristiti ove retke na predstavljanje čak triju knjiga koje je u razdoblju od godinu dana pridodala popisu svojih djela. Sve tri plod su dugotrajnog i angažiranog rada akumuliranog na zasada ma želje za očuvanjem tradicijske glazbe te svojevrsnim “zatvaranjem kruga”, kako to sama autorica naziva, odnosno njezinim vraćanjem u narod. Osim u okviru regionalne određenosti, na svoje se dosadašnje istraživačke fokuse nadovezuje dokumentiranjem tradicijske glazbe putem zbirki koje se s jedne strane odlikuju stručnom utemeljenošću, dok ih s druge strane lišenost pretjerane upotrebe metajezika otvara prema širem krugu čitatelja i korisnika. Korpus ovih triju

knjiga temelji se na obilnoj i raznolikoj građi koju je prikupila sama autorica, ali i drugi autori, dok se pripreme građe za tisak gotovo u cijelosti poduhvatila sama. Dugogodišnji predan rad na ovim izdanjima svakako zaslužuje da ih se barem ukratko pojedinačno predstavi.

Tradicijske crkvene pučke pjesme na području Požeške biskupije

Ova knjiga materijalni je posljedak autoričina priključivanja širem projektu Požeške biskupije kojim se nastoji sačuvati povijesno-kulturnu, ponajprije sakralnu baštinu na području zapadne i srednje Slavonije. Terenskim istraživanjima i snimanjima za Hrvatski radio, u okviru projekata Ministarstva kulture i za notnu zbirku Požeške biskupije, od 1994. do 2016. godine prikupljala je snimke crkvenih pučkih pjesama od kojih je njih 218 s 42 različita lokaliteta u notnom zapisu ovdje i predstavljeno. Osim prikupljanja tradicijskih pučkih crkvenih pjesama, što je već samo po sebi zamašan pothvat, autorica se prihvatila i notne transkripcije i stručne obrade raznorodne građe, što pjesama zastupljenih u liturgijskoj uporabi, što onih povezanih s kojom od crkvenih prigoda ili običaja. Upravo u slojevitosti prikupljene građe, kao što to i sama autorica apostrofira, leži za nju najveći izazov, ali i tlo podesno za istraživače drugih znanstvenih područja.

Poput ostalih dviju ovdje razmatranih, knjiga je jasno strukturirana. Nakon uvodnika požeškog biskupa Antuna Škvorčevića slijedi studija u kojoj autorica teoretizira i kontekstualizira prikupljenu građu, odnosno crkvene pučke pjesme kao jedan od nekoliko vidova glazbenog izričaja u Rimokatoličkoj Crkvi u čijem su očuvanju, osim same usmene predaje, veliku ulogu odigrale i crkvene pjesmarice. Utoliko je važno istaknuti kako se autorica poduhvatila i transkripcije snimaka i zapisa iz zbirke Ivana Sučića, koliko je poznato jedinog melografa koji je pedesetih godina 20. stoljeća na terenu Slavonije osim svjetovnih, bilježio i crkvene pučke pjesme.

Sabrane crkvene pučke pjesme predstavljene u središnjem poglavlju podijeljene su u tematske skupine prema liturgijskoj godini, uz očekivanu brojčanu prevlast marijanskih i božićnih pjesama. Kao i u prijašnjim radovima, minucioznost autoričina rada očituje se u metapodacima kojima je opremljen svaki doneseni napjev: osim informacije o izvoru, odnosno kazivaču kao i vremenu stvaranja zapisa, odnosno snimke, čitatelj saznaje o njegovu podrijetlu ako je ono poznato, kao i o prisutnosti u drugim izvorima, odnosno dostupnim rukopisnim partiturama i pjesmaricama. Autoričinoj temeljitosti i sustavnosti povrh toga svjedoči i opremljenost dodacima u vidu tabličnih priloga koji omogućavaju vrlo lako snalaženje te pronalaženje napjeva od interesa pojedinog čitatelja. Zaključni osvrt na terenska istraživanja i snimanja crkvene pučke glazbe koja su bila polazištem sabiranju ovoga materijala progovara o tome kako sama građa uvelike navigira tijek događanja na terenu. Tome je odličan primjer i osnivanje prve smotre crkvenog pučkog pjevanja na autoričinu inicijativu, pothvat koji bismo mogli promatrati kroz prizmu primjenjivoga rada.

Hvatajte se u pleteno kolo. Tradicijska glazba Virovitičko-podravske županije

Na području Virovitičko-podravske županije, svojevrsnoj poveznici Slavonije i Podravine, djeluje nekoliko ogranaka Matice hrvatske usmjerenih organizaciji i promicanju programa iz različitih područja ljudskog stvaralaštva. Slijedeći težnju predstavljanja zavičajne kulturne baštine, Ogranak Matice hrvatske u Slatini prepoznao je vrijednost dugogodišnjeg etnomuzikološkog rada autorice na tome području i u svoju nakladu uvrstio ovu zbirku koja prvi put objedinjeno prezentira glazbenu baštinu Virovitičko-podravske županije.

Kao što to sama autorica u uvodnom tekstu adresira, a pregled knjige potvrđuje, osim značaja koji ova zbirka nosi u istraživanjima folklorne baštine dotičnog kraja, njezina je namjena i primjenjivost u radu amaterskih folklornih skupina, čije bi repertoare mogla znatno obogatiti. U odnosu na prvu prikazanu knjigu, dotična znatno manje pozornosti usmjerava pojedinačnim studijama, no u odgovarajućoj mjeri i kroz filter znanstvenog aparata progovara o glazbenom materijalu koji je u središtu čineći ga na taj način podesnijim za raznoliko čitateljstvo što i jest inicijalna intencija. Kratku školu o zapisivačima tradicijskih napjeva, odnosno povijesni pregled istraživanja hrvatskih etnomuzikologa i melografa na području Virovitičko-podravске županije, autorica povezuje s vlastitim istraživanjem u sklopu kojeg je kroz dvadesetak godina, odnosno od 1994. do 2008. godine prikupljala, snimala, transkribirala i analizirala pučke pjesme. Osim što iznošenjem sjećanja s terena reflektira vlastiti rad i istraživačku poziciju te prenosi čitatelju žar koji se u istraživaču javlja pred nepoznatim, autorica dijeli i vrijedno življeno iskustvo izmjena tehnologije snimanja zvuka i rada s istom na terenu.

Polazišnu premisu kako se područje Virovitičko-podravске županije razlikuje od drugih slavonskih mikroregija iznimnim bogatstvom lokalno specifičnih izričaja potkrjepljuje građa predstavljena u dvije skupine: najveći dio čini terenska građa koja okuplja autoričine vlastite snimke i transkripcije slijedeći abecedni red lokaliteta na kojem su snimljene, dok povijesno-rukopisna građa, danas pohranjena u Institutu za etnologiju i folkloristiku, donosi narodne pjesme koje su prikupili zavičajni autori: Ivan Sučić u Čađavici od 1953. do 1957., zatim Stjepan Stepanov iz kotara Virovitica iz 1954. te iz istog područja Ivan/Vjenceslav Samboličeka, no nešto kasnije, 1956. i 1957. godine. Kroz ukupno 307 napjeva autorica slijedi ujednačen način bilježenja koji nudi informacije o kazivačima i mjestu zapisa, odnosno snimanja te napomene o eventualnim drugim bilježenjima istih napjeva. Osim već spomenutog nesumnjivog doprinosa ovog izdanja znanstvenom području i folklornom amaterizmu, čini se opravdanim o njemu govoriti kao o svojevrsnom snimku vremena u kojem je lokalno raznolika pjesma pratila kako svakodnevne tako i nesvakodnevne događaje.

Hodi k meni, puče dragi. Hrvatske duhovne pjesme franjevačkih rukopisnih kantuala prve polovice 18. stoljeća u Slavoniji i Srijemu

U ovoj knjizi autorica predstavlja važan dio nasljeđa franjevaca na području istočne Hrvatske temeljeći građu na četiri kantuala sačuvana u vukovarskom i našičkom franjevačkom samostanu, a među kojima posebno mjesto zauzima kantual Filipa Vlahovića Kapušvarca iz 1737. godine. Zahvaljujući autoričinom odabiru građe, riječ je, naime, o najcjelovitijim sačuvanim zbirkama s hrvatskim tekstovima u franjevačkim kantualima Slavonije i Srijema iz prve polovice 18. stoljeća, ispunjeni su neki od preduvjeta da većinom zaboravljeni i nepoznati zapisi hrvatskih duhovnih pjesama stariji od dva i pol stoljeća sada ponovno zažive u liturgijskoj praksi.

Knjiga je sadržajno podijeljena na tri dijela. Prvi donosi 89 odabranih hrvatskih tekstova te dvanaest notnih zapisa iz istaknutih kantuala: Liber cantus Filipa Vlahovića Kapušvarca koji čini glavninu građe, zatim Vukovarskog, Sandukčićeva i naposljetku Našičkog kantuala, ujedno i najmlađeg. Manji broj notnih zapisa u ovom izdanju analogan je njihovoj manjoj prisutnosti u promatranim kantualima, a s obzirom na to da nisu pronađeni zapisi orguljske pratnje, nemoguće je rekonstruirati njihove glazbene sastavnice. I ovdje je sama autorica zaslužna za transkripciju, a u ovom slučaju i transliteraciju izvorne građe pisane starom grafijom i notnim pismom pri čemu je slijedila već dobro uhodane tehničke standarde.

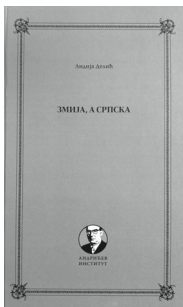
Osim autoričnih, drugi dio knjige donosi i studije suradnika usmjerene kontekstualiziranju pojedinih tematskih segmenata unutar šire adresiranog sadržaja. Fra Petar Antun Kinderić

značaj kantuala promatra kroz odnos franjevaca s crkvenim glazbenim stvaralaštvom koje su vrijedno zapisivali, dok se doprinos Silvije Lučevnjak sastoji u povijesnom uvidu u našički franjevački samostan i crkvu sv. Antuna Padovanskoga, posebice njihovo obrazovno djelovanje u Kapušvarčevo doba temeljeno na arhivskom građivu tog samostana. U studijama o samim kantualima autorica iznosi iscrpne podatke o povijesnom kontekstu njihova nastanka prateći njihove vlastite, kao i međusobno preklapajuće linije do danas detaljnim pregledom istraživača kojima su bili predmetom istraživanja. Smještajući građu u povijesni kontekst, potom je i detaljno analizira detektirajući specifičnosti, ali i ističući zajedničkosti, i to ne samo s etnomuzikološkog već i književno-jezičnog stajališta uz jasno izražen kritički aparat. Posljednji dio donosi priloge među kojima, osim onih korisnih tabličnih već ranije spomenutih, veliku pozornost izazivaju kopije izbora iz izvornika koje svjedoče krasopisu i slikovnoj opremljenosti kantuala.

Ovim je izdanjem autorica pokazala kako je interes za ono nepoznato i neistraženo višestruko plodonosan: osim što je riječ o još jednom svjedočanstvu bogatstva franjevačke kulture, ukazala je na to da se upravo u tim kantualima kriju neki od najstarijih stihova i napjeva zapisanih u Slavoniji čime su stvoreni temelji za daljnje proučavanje i kontekstualiziranje dotične građe.

Predstavljena izdanja svojom se tematikom i nastojanjima nadovezuju na prijašnje autoričine radove koje redom karakterizira sabiračka i analitička vrijednost. Ono što im je zajedničko s tehničke strane jest logika strukturiranja i oblikovanja sadržaja koja počiva na jednostavnosti te opremljenost raznolikim priložima i iscrpnim popisima izvora i literature. Iako predstavljeno dodatno potiče da se zapitamo koliko još neistražene građe luta prostranstvima prošlosti, vrijedno dokumentiranje i bilježenje zapisa preduvjet je njihova očuvanja čiji bi se potencijal ostvario tek kada bi zaživjeli u pučkoj izvedbi i ponovno postali dijelom ljudske svakodnevice.

Tanja Halužan

**Lidija Delić, *Zmija, a srpska.*
Konceptualizacija u usmenom
folkloru, Andrićev institut, Andrićgrad,
Višegrad 2019., 396 str.**

Knjiga Lidije Delić *Zmija, a srpska* posvećena je magnum opusu Mirjane Detelić (27. decembar 1950 – 18. decembar 2014) i “legendama o nestanku”, kao podsećanju na njeno književno delo. Ova posveta može se dvostruko čitati: kao prijateljski i saradnički gest,¹ ali, isto tako, i kao bitan autopoetički iskaz, budući da Lidija Delić baštini, nastavlja, ali i bitno dopunjava onaj

¹ Autorica je s Mirjanom Detelić saradivala u više značajnih radova i u knjizi *Glavit junak i ostala gospoda*, posvećenoj tumačenju antologijskog izbora epskih junačkih pesama.

pristup usmenoknjiževnom folkloru koji je, krajem 20. i početkom 21. veka, svojim radovima utemeljila Mirjana Detelić.

Monografiju Lidije Delić sačinjava sedamnaest studija (zajedno s “Uvodnim napomenama”, “Izvorima” i “Literaturom”), u kojima se ispituje metafora, pre svega u usmenoj epici, kao “fundamentalno ustrojstvo ljudske konceptualizacije”. Autorka se poziva na strane radove i istraživanja na kojima se zasniva metodološka matrica njenih ogleđa (kognitivna lingvistika, delo Eduarda Sapira [Edward Sapir], Džordža Lejkofa [George Lakoff], Marka Džonsona [Mark Johnson] i dr.) i na istraživanja domaćih autora, ali osnovnu vrednost ove knjige predstavlja istraživanje i prezentovanje načina na koji se u srpskoj (i južnoslovenskoj) epici otelovljuju apstraktne kategorije poput prostora i vremena, ili osnovne kategorije ljudskog kosmosa: sunce, mesec, voda, hrana, krv, vuk, put, potomstvo, beba, maska i maskiranje, etnonimi, Kosovski boj, onaj svet, žanr. Većina studija ispituje vidove formulativnosti u usmenoj epici, šireći, pritom, žanrovske granice zahvatanjem u lirsko-epske i lirske pesme, kao i usmeno predanje.

Univerzalno rasprostranjena simbolika konkretizuje se u knjizi Lidije Delić primerima iz srpskog i južnoslovenskog usmenog stvaralaštva, čime se usmenoknjiževni folklor predstavlja kao vid opažanja i konceptualizacije sveta, jednako bitan kao i tvorevine pisane kulture.² Polazeći od pretpostavke da “poetika žanra nadilazi ideološke premise, koje figuriraju na nižoj strukturnoj ravni”, autorka je u korpus istraživanja uključila i hrišćansku i muslimansku epiku, ispevanu o sličnim ili identičnim kulturnim fenomenima “na istom jeziku, u istom metričkom obrascu i na istom ili bliskom geografskom terenu – iz dveju perspektiva”.

U ispitivanju konceptualizacije u usmenoj epici Lidija Delić polazi od najopštijih kategorija: prostora i vremena i ukazivanja na njihovu neraskidivu povezanost. Prva studija (“Zmija, a srpska”), čiji naslov nosi knjiga u celini, ilustruje potrebu “da se u izučavanje formulativnosti usmene poezije i proze uključe oni slojevi teksta koji nisu leksički, odnosno metrički uslovljeni”. Autorka tako ukazuje da se usmena improvizacija zasniva i na “sasvim specifičnom vizuelno-simboličkom kodu”. Prostor se ovde sagledava i konkretizuje u širokom kulturnom kontekstu, kodiran kretanjem zmije i njenom pozicijom u odnosu na vertikalnu *axis mundi*. Krećući se iz korena drveta života, gde je, globalno gledano, njena najčešća pozicija, ka njegovom vrhu – zmija ocrtava nebesku osu, ljudsko telo, drvo sveta, goru, kao međusobno zamenljive prostorne vertikale. Sve studije Lidije Delić, a posebno dve početne, posvećene prostoru i vremenu, dele osobeno kulturno ozračje u kojem se pretapaju elementi antičke kulture, hrišćanskog srednjovekovlja, ali i savremenih globalnih kulturnih tokova, sa tradicijskom kulturom srpskom/južnoslovenskom/balkanskom, u čijim okvirima nastaje formulativna metaforika i tematsko motivski fond usmenog stvaralaštva.

Studije posvećene prostoru i vremenu povezuje i široko prihvaćena svest da “konceptualizacija vremena zavisi od neposrednog doživljaja prostora”, kao što i konceptualizacija prostora uključuje nužno i vremensku dimenziju. U analizi Lidije Delić tako se povezuju zmija koja omotava kađu ili Asklepijev štap i ona guja koja u usmenoj lirici ili u bajci preti mladuncima sokola/orla, ili rok ptice i ptice orletice, koje na gornji svet iznose Sindbada Moreplovcu ili Marka Kravarića. Mitska vertikala, pokazuje autorka, ocrtava se u upečatljivim pesničkim slikama

² Ovakav analitički pristup zasnovan je na širokom zahvatu poetske građe, što je, naglašava autorka u uvodnom tekstu, omogućeno postojanjem pretražive elektronske baze podataka, čiji su autori Mirjana Detelić i inženjer Branislav Tomić. Sem toga, na internetu je dostupan i korpus *Erlangenskog rukopisa*. Autori – dr. Mirjana Detelić, prof. dr. Snežana Samardžija, dr. Lidija Delić i inženjer Branislav Tomić – nastojali su da dokumentuju svaki korak u procesu nastajanja ove verzije *Erlangenskog rukopisa* i omogućili su dostupnost i pretraživost baze, kao i u uvid u Gezemanovo izdanje.

usmenog pesništva, poput Podrugovićevo kontrastiranje Muse Kesedžije i Marka Kraljevića, koje, nesumnjivo, reflektuje sukob donjeg, skotskog boga Volosa sa Gromovnikom.

Lidija Delić u svojim studijama pomera analitičke granice, pokazujući da je tradicionalna kultura u kojoj nastaje i prenosi se usmena epika i srpska i južnoslovenska i svetska. Sličnu širinu i osobenu zavodljivost (ne samo za stručnog čitaoca) ima i studija "Zv'ezda tjera Mjeseca", posvećena konceptualizaciji i merama vremena u usmenoj poeziji. Osvetljavajući sažeto, ali temeljno svu kompleksnost konceptualizacije vremena, hronosa i kairosa, poimanja vremena u folkloru i koncepta vremena karakterističnog za moderne zapadne civilizacije – autorka dolazi do predstava "o dobrom i zlom času u srpskoj/slovenskoj kulturi". Kao "kvalitativnu diversifikaciju" autorka razmatra i raslojavanje vremena na staro/dobro/junačko vreme i sadašnjicu pevača i njihovih junaka. Ona ukazuje da cikličnost "nije ekskluzivna odlika mitskog poimanja vremena, već integralni deo svih ritmički strukturiranih fenomena i u tradicionalnim i u modernim zajednicama". U drugom delu studije posvećene vremenu autorka pokazuje kako se saodnošavaju kosmičko, biološko i istorijsko vreme i kako i jedno i drugo i treće, na svoj način, obeležavaju usmeno pevanje i u epici i u lirici.

Lidija Delić ne prihvata olake zavodljive analogije i opšte koncepte, a da ih, istovremeno, i ne ogleda u poetskoj građi. Uspostavljajući čvrst i dosledan logički sistem i vrlo preciznu metodološku matricu, ona ni jednom ni drugom ne dozvoljava da postanu Prokrustova postelja, u koju će se nasilno utrpavati živo poetsko tkivo. Naprotiv, logička i metodološka konstrukcija prilagođava se čudu pesništva i lepoti njegovog (re)kreiranja sveta.

"Heterogeni masiv" na kojem se bazira viđenje i oblikovanje sveta u celini ove knjige osvetljava se "u formulama, žanrovima, i različitim segmentima tradicije", tako da sve studije u knjizi pre svega predstavljaju impresivni pokušaj rekonstrukcije načina na koje je svet promišljan u usmenom pesništvu. To važi i za ogled o Suncu i Mesecu ("Dok je Sunca i dok je Mjeseca") kao "sredstvima konceptualizacije u usmenoj epici": vremena, socijalne hijerarhije, fenomena junaštva, ali i "veze ženskog s kosmičkim" koju, ističe autorka, epika "po pravilu sankcioniše, što je i epilog okretalo ka baladi". Tako, na primeru pesme Ženidba *Milića barjaktara*, ona ukazuje na nespojivost solarnog i lunarnog junaka (kodiranu u mitu) i kako su narativi u kojima su Sunce i Mesec metafore dana i noći "postali [...] sjajna i žanrovski produktivna osnova za sižee zasnovane na temi kobne nespojivosti". S druge strane, integrativna formula "dok je Sunca i dok je Mjeseca" povezuje ova nebeska tela u osobenom konceptu večnosti i vremena kao celine.

"Epska atribucija voda" ("Provre voda mutna i krvava") ispituje se u širokom rasponu od "elemenata realne topografije" do mitske pramaterije, ambivalentnog izvora života i proždiruće stihije i mesta razdvajanja, ali i dodira *ovog* i *onog* sveta. Frekvencija atributa, zasnovana na obuhvatnoj epskoj građi, ukazuje na to da je "epska atribucija vode izrazito [...] realistična". Ipak, autorka zaključuje da je epska konceptualizacija vodene stihije u epici mnogo složenija no što bi se po ovome moglo pretpostaviti. Produbljenom značenjskom analizom otkriva se kako ova prividno realna svojstva vode čuvaju "naglašenu simboličku dimenziju", svedočeći da iskustvena zasnovanost ne mora značiti odsustvo mitskih i arhaičnih značenja.

Traganje za "neslućenim (ili tek slućenim) kontinuitetom epskoga pevanja i folklornih predstava", karakteriše, u suštini, celinu knjige Lidije Delić, obeležavajući i koncept hrane ("Epski kanibalizam"), u kojem se gutanje "kao fundamentalno fiziološko iskustvo" pretapa u metaforu kao temeljni princip mišljenja. I značenje i koncept krvi u epici ("Ne pi' krvi, ne pogani tela") povezuje se sa konceptom čiste i nečiste hrane, ali i sa "modelativnim potencijalom" boja u epici. I ovde se istinosličnost sadržana u formuli *crna krvca* (zgrušana krv odista menja boju) razmatra na nivou dubljih značenja, tamo gde se stapaju hrišćanska norma o krvi kao o nečistom/poga-

nom piću i ona drevnija, epska logika, po kojoj junak može (mora?) biti krvopija koja žed gasi podjednako i vodom, i vinom, i krvlju. Ovo autorku vodi do upečatljivog tumačenja predstave o Bogu “starome krvniku”, gde ona sluti obrise “ratničkog božanstva drevnog indoevropskog panteona, koje je doslovno uzimalo krv”.

Vuk se u knjizi Lidije Delić razmatra dvostruko: u prostornom modelu, kao medijator između divljeg i pitomog, prirode i kulture, *ovog* i *onog* sveta, ali i s obzirom na različitu konceptualizaciju u epskoj i lirskoj pesmi. Ova studija je tako naslovljena stihom usmene uspavanke “Nini, sine, vuče i bauče”. Istovremeno, aktivirajući animalistički prostorni i vremenski kod, autorka dodatno objedinjuje svoja istraživanja kojima se prostor i vreme višestruko pokazuju kao temeljni koncepti koji se otelovljuju u različitim kodovima i različitim žanrovskim modelima. Tako široko zahvaćena analiza puta (“Od baždarine do drumarine”) ukazuje na to da on funkcioniše i kao “prostorna slika promena”, i u strukturi inicijatičkih priča”.

Koncept potomstva, kao nezaobilazan u patrijarhalnoj kulturi, i odnos između neopozivog naloga ženi da rađa (“Ili rodi ili u rod idi”) suštinski je povezan s ambivalentnim konceptom bebe u usmenom folkloru (“Na nožu joj čedo izvadio”), koja se i u tradicionalnom i u urbanom folklorom narativu “kvalifikuje za idealnu žrtvu”, budući da “ludo čedo” ne poseduje svest o smrtnosti.

Koncept maske autorka razmatra u dva rada. Prvi je zaokupljen “maskiranjem bez maski”, odnosno činjenicom da se prepoznatljivost junaka u epici prevashodno zasniva na elementima kulture, pa tako promenivši odeću i način češljanja lik postaje neprepoznatljiv. Kao maska koja to nije u ovoj studiji se razmatraju i belezi na junakovom telu ili odeća koja preuzima njihovu prirodu i funkciju, ukazujući, potencijalno, na onog ko je (prema Fryeovoj tipologiji) ljudima naređen “po vrsti”, a ne samo “po stepenu”. Drugi tekst posvećen maski ispituje rodnu travestiju u širokom vremenskom i kulturnom obuhvatu, bilo kao potvrđivanje patrijarhalnog kanona, bilo kao njegovu subverziju. I u ovom tekstu pokazuje se bitna uloga ilustracija koje efektno ukazuju na razliku “između maskiranja u tradicionalnom i urbanom kontekstu”.

U dva teksta (“Kliče Miloš srpski pop’jevati” i “Turkinjica: žena u mreži epske poetike i stereotipa o drugom”) Lidija Delić ispituje “konceptualizaciju etnonima u epskoj poetici”. Široko obuhvaćena građa pokazuje vremensku distribuciju epiteta srpski. Tako se ispostavlja “da je u poznijem sloju pevanja postojala daleko veća potreba za isticanjem etničke pripadnosti”, što autorka tumači “državnom ideologijom”, razlikom u nivou formulativnosti između starijih pesama i pesama novijih vremena i, pre svega, činjenicom “da demarkacija među socijalnim slojevima u rasponu od ‘srednjih’ do ‘novijih’ epskih vremena (a to je okvirno period od kraja XVII do početka XIX veka) pomerila s verskog na etnički kriterijum”.

Etnonim Turkinjica autorka ispituje sa stanovišta epske poetike, polazeći od osnovne pretpostavke da je epika “ideološki markiran žanr”, u kojem se sukob zasniva na opoziciji *mi* – *oni*, *naše/svoje* – *tude*. Koncept Turkinje oblikuje se u ambivalentnom ozračju između odbacivanja *drugoga* i naloga za egzogamijom, koji vodi u nužno bračno vezivanje s *drugim*. Otmica inoverke javlja se, uz to, i kao oblik potvrđivanja junaštva, ali i način da se povežu *naš* izuzetni junak i Turkinjica, kojoj u njenom etničkom okružju nema dostojnog para. Istovremeno, birajući *našeg* junaka, Turkinja izlazi iz okvira predstave o ženskom “kao destruktivnom i opasnom biću”.

Kosovski boj se razmatra u studiji “Usmena epika vs. carstvo nebesko: slučaj slepice iz Grurevacu”. Kao mogući razlog zbog čega na prostoru Vukovog beleženja nije bilo više pesama o Kosovskom boju, autorka navodi činjenicu da Vuk “nije posedovao zapise sa Kosova”, te “to što se tema velikog poraza nije uklapala u poetiku usmene epike”, pošto je osnovno ideološko polazište epske pesme *naša* pobjeda nad *drugima*. Sem toga, epika velike sukobe po pravilu

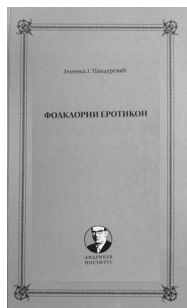
prevodi u pojedinačne konfrontacije i dvoboje. Carstvo nebesko, kao svesni izbor svetog vladara mučenika, u pesmu uvodi Slepica iz Grgurevaca, ali, pokazuje autorka, i u njenom pevanju uspostavlja se temeljni paradoks: car je izabrao nebesko carstvo, ali poraz i dalje jeste posledica izdaje, a i uhođenje vojske i lažno predstavljanje turske vojne sile jasno su motivisani željom za pobedom.

Studija posvećena konceptualizaciji *onog sveta* u usmenom predanju, koja sledi, pored ostalog, pokazuje da iako hrišćanstvo odbacuje metempsihozu, usmeno predanje sadrži i verovanje o oživljavanju mrtvaca i o poželjnom prisustvu predačkih duša u životu i obrednoj praksi potomaka.

Poslednja studija, zabavljena je istinosličnošću usmenog predanja i načinima na koje se ta kolebljiva istinitost artikuliše i ponovljivošću, koja se s njom može dovesti u vezu. Ove odlike, ističe autorka, mogu se uočiti “samo ako se prevaziđe emska perspektiva”, pošto se samo prevazilaženjem insajderske pozicije može sagledati predanje kao žanrovska kategorija.

Razmatrajući usmenu epiku “kao izuzetno stabilan i krajnje formulativan sistem”, koji svojom formulativnošću konceptualizuje svet i “prevodi” u domen čulno konkretnog neopipljive i nevidljive fenomene, knjiga Lidije Delić efektno objedinjava teorijsku matricu i poetsku građu koja se, zahvaljujući toj matrici, produbljeno i slojevito sagledava. Poetički uzusi epike uočavaju se u širokom žanrovskom, istorijskom, ideološkom i kulturološkom kontekstu, što ovu knjigu čini višestruko privlačnim i intelektualno provokativnim štivom, ali i značajnim naučnim doprinosom.

Ljiljana Pešikan-Ljuštanović

Jelenka Pandurević, Folklorni erotikon. Erotika i poetika srpskih narodnih pesama, Andrićev institut, Višegrad 2020., 163 str.

Istraživanje erotskih metafora i poimanja i artikulacije erosa u usmenoj poeziji sprovedeno je u knjizi Jelenke Pandurević na “poznatoj i manje poznatoj folklornoj građi (objavljenoj, arhivskoj, terenskoj), zabilježenoj na srpskom jeziku, u različitim vremenima i u različitim oblastima srpskog kulturnog prostora”. Arealna razućedenost i dijahrona disperzivnost ukazale su na vitalnost i adaptibilnost ove teme od najstarijih poznatih zapisa do postfolklornih oblika tradiranja, a interdisciplinarni pristup korpusu (etnologija, antropologija, etnomuzikologija, studije književnosti i kulture šire, etimologija) otvorio je prostor za sagledavanje kompleksnosti fenomena erotskog, koji se konstituiše u preseku mitskih matrica, obredno-običajne prakse, socijalno normiranog ponašanja i individualnih impulsa. Prateći modifikacije metafora od najstarijih poznatih zapisa do novokomponovanih narodnih pesama, Jelenka Pandurević pokazuje da

“jezgro erotske metafore ostaje prepoznatljivo uprkos variranjima uslovljenim ambijentalnošću, performativnošću, ali i kriptografičnošću koju nalaže patrijarhalni odnos spram tabuisanog i normama kontrolisanog erosa”. Ona ukazuje na dominaciju formula iz domena kulturne animalistike (“stočni” diskurs, “vučje” metafore), “matrijarhalne koncepcije univerzuma” i onih koje tvore hronotope različitog tipa, a na planu versifikacije – rimovanog deseteračkog distiha, koji ojačau, gangu, bećarac i garu povezuje sa tradicionalnim formama usmene književnosti. Prateći spektar formula od pređenja i tkanja, preko lovačkog diskursa i transfera na animalistički kod, do susreta u tesnom sokaku, Jelenka Pandurević ukazuje na subverzivni potencijal erosa, koji u tradicionalnoj kulturi u najvećoj meri reprezentuje polifoniju glasova (Bahtin), muških i ženskih, tabuiranih i utopijskih, strukturirajućih i represivnih.

Sižejni obrasci koji su u fokusu analize Jelenke Pandurević različito se pozicioniraju na simboličkoj osi i kreću se u rasponu od sublimiranih inicijatičkih obrazaca (između ostalog, simboličkog posredovanja defloracije) do problematizovanja ženske seksualnosti u patrijarhalnom socijumu u situacijama bračnog trougla, ili raskalašnog ludizma kome je teško tražiti obredno uporište i koji se iscrpljuje u zadovoljstvu slobode i projekcije u imaginarno. Ovi aspekti društvenog iskustva podrivaju normu, ističe autorka, ali istovremeno bivaju i sami suspendovani radikalnim rešenjima koja sankcionišu “nekanonski” izbor junaka i junakinja i vraćaju svet “u šarke” (poglavito u junačkoj epici, ali i u nizu pripovednih pesama koje tematizuju proboj ženske seksualnosti). Metaforizacija zahvata bitne sfere tradicionalnog života, a erotski sadržaji “upisuju se” po logici analoške translacije u dobro poznate situacije iz svakodnevice (razbijanje krčaga, stavljanje ključa u bravu, kretanje čunka u tkanju, oranje i sl.).

“Vučje metafore” sagledavaju se u nizu projekcija arhetipske analogije između vučjih čeljusti i ženske rodnice, koja se prati na nivou nominacije s nesumnjivim erotskom konotacijama (“Mala moja, sakrij svoga vuka”), i folklorne amblematike, koja dobija sjajne realizacije u brojnim opisima devojčakih “gača”: “Na nogama gače šarovite, Kakve su joj klete iskičene! Do koljena vuci i bauci, Od koljena sitne veverice, A pokraj njih sve junački brci”. U istom kompleksu predstava traga se i za metaforama “vučjeg ugriza” i njemu analognih kletvi (“O djevojko, izjeli te vuci, il’ te moji poštetili zubi”), a poseban akcenat stavljen je na relaciju vuk – ovca (otmica, klanje zubom), i brojne projekcije ovca / vuna – devojka / pubes, kako u klasičnim beleženjima tako i u savremenim terenskim zapisima: “Dok je mala, tvoje vune, / Za čemane biće strune, / A u babe brk je bijeli, / Za orkestar cijeli”. Predatorska simbolika artikulisana je i posredstvom motiva hvatanja kradljivice mrežom u čudesnoj bašti, s uporištem u ritualnoj upotrebi ovog rekvizita u svadbenom i pogrebnom obredu, kao i u pokladnom maskiranju, te u motivima lova na košutu, utvu, prepelicu, golubicu i sl. U poetičkim okvirima bećarca, gange ili ojačae, metafora lova i lovine, kako pokazuje Jelena Pandurević, “zadržava erotske konotacije, ali ih konkretizuje u domenu parodijskog i smjehovnog ‘izokrenutog svijeta’”: “Moja mala ulovila zeca, / Pustiće ga devetog mjeseca”.

Motiv susreta devojke i mladića na vodi prati se u širokom spektru žanrovskih realizacija: od obredne i ljubavne lirike do narativnih pesama, a koreni motiva pronalaze se kako u istorijskim realijama (još u Vukovo doba bila je živa praksa otmice devojaka “kod stoke, ili kad pođe na vodu”) tako i u različitim rukavcima obrednih “velikih priča” – onoj o hijerogamiji (koja je indukovala motiv incesta – na vodi brat pokušava da oblubi sestru) i onoj o inicijaciji u njenim brojnim aspektima, među kojima je možda najupečatljiviji magijski kodiran motiv mučenja vode jelenjim rogom, odnosno mešanja vode i zemlje, koji se sagledava u ključu neofitske spoznaje plodenja.

Arhetip ženske seksualnosti plete se – očekivano – i oko motiva pređenja/tkanja, s posebnim akcentom na elemente tkalačkog razboja i proces tkanja, a erotske konotacije metafora

detektuju se i u krugovima varijanata koje počinju uvodnim formulama “kulu gradi” (odnosno “grad gradio/la”) i “baštu sadi”, gde se probijanje gradskih vrata i zidina i gaženje posađenog bilja interpretiraju u ključu ljubavnog čina i defloracije. I u ovim krugovima pesama “kosmogonijski i hijerogamijski aspekti upućuju na drevna ishodišta metafore gradozidanja, na obrednost bračnog vezivanja i erotskog spajanja”, što je slučaj i u pesmama koje očitije povezuju ravni kosmogonije i bračne inicijacije, uspostavljanjem analogije između ljudskog tela i prirodnog reljefa: “Ajde selo da selimo! / Gdi ćemo ga naseliti? / Među noge devojačke. / Ta tu može selo biti: / Ima šume, ima vode, / Ima zemlje za oranje!”

Izlazak udate žene u javni prostor usmeni folklor samerava dvojako. On se – uprkos načelnoj tendenciji da se ženska seksualnost u patrijarhalnoj kulturi strogo “nadzire i kažnjava” – ne sankcioniše u dva osnovna varijeteta: u novelističkim zapletima o “lažnom bolesniku”, odnosno “bolesti od ašikovanja”, gde je udata žena plen mladog, dovrtljivog carevića, i u predanjima o Jerini Branković, fundiranim na arhaičnom profilu pohotljive demonske graditeljice, gde su rodne uloge i domeni podređeni višem strukturnom nivou – odnosu između ljudskog i demonskog. Epika, međutim, shodno žanrovskim imperativima i apsolutnoj dominaciji muškaraca u sferi javnog delovanja, ima drugačiji odnos prema iskoraku iz ženskih rodnih uloga i prostora “dvora” (šetnja po bedemima grada i kontakt s muškarcima) i takav postupak surovo i egzemplarno sankcioniše. Erotika se u epskom ključu pokazuje “neprikladnom radnjom sa opakim posledicama”, s retkim primerima muške fokalizacije gde se erotsko maskira naizgled objektivnim opisom devojačkog izgleda: “Treći đerdan od svoga zlata, / Tere curi do pojasa tiče, / Će se zlato o zlato kucaše, / Ni to nije vidijeti ružno”.

Dragoceni su izvodi iz etnografske građe koji pokazuju da sučeljavanje “zamišljenog” i “ostvarenog” nije artikulirano samo u poetskoj, utopijskoj projekciji već i u praktičnim aspektima života. Zabeležen je, tako, običaj “liganja” devojke s mladićima u predbračnoj fazi odabira budućeg partnera, i njemu srodne prakse “gonjanja”, “valjuške”, “strndžanja”, “mutkaluja”, “laže” i sl., koji su mogli biti zamajac motiva oplade momka i devojke “da spavaju, da se ne diraju” (“Po onome što se o običaju zna, devojke od 14 do 15 godina spavale su same u posebnim prostorijama, podrumima i štalama, gde su im noću dolazili momci i sa njima slobodno ležali. Svaka devojka ‘ligala’ je sa više momaka, a i momak sa više devojaka, pa je veći ugled uživala devojka kojoj je dolazilo više momaka”; Radmila Kajmaković), a njima je po osvojenom prostoru erotske slobode, mada u karnevalske inverzije, blizak vojvođanski običaj revene, koju karakteriše obredno kontrolisana rodna inverzija moći.

Funkcionisanje i trajanje tradicionalnih erotskih metafora u postfolklornom izrazu ilustrovano je primerima gare, muzičkog žanra koji se “u etnomuzikološkim istraživanjima vezuje uglavnom za sarajevsko-romanijsku oblast i sjeveroistočnu Bosnu”, a dokumentuje vitalnost “stočnog diskursa” projektujući erotske konotacije sa “mrkanja” i “garenja” ovaca na sfere ljudskog iskustva: “gara” nije samo (kao i crna ovca) crna/crnomanjasta žena, već i temperamentna ljubavnica, a glagol “gariti” u ovom kontekstu označava koitus (“Što se tebe Garo tiče / Moj Galonja kako riče”; “Oj Garina kuću pokraj vode / Pokrivena listom od jagode” i sl.).

Ambivalentan status erosa i njegova ambivalentna priroda u sistemu (tradicijske) kulture našli su odgovarajuću stilsku formu u figuri fundiranoj na paradoksu – aprosdoketonu (“Zemlja puca od velikog sunca, / A ja mlada od velikog jada”; “Guram turam, al’ neće da uđe, / Moja noga u cipele tuđe”). Ovaj retorički obrt jeste osobeni prestup bez prestupa, asocijacija koja ostaje nepobitna, ali neartikulirana u jeziku, čime se zadovoljavaju često nepomirljivi – socijalni i psihološki – impulsi. Nizom primera “izneverenog očekivanja” iz savremenog folkloru autorka ilustruje strategiju balansiranja erosa između dozvoljenog i subverzivnog, nametnutog i željenog, opscenog i “kulturnog”, domišljenog i izrečenog.

Analiza erotskog folklornog nasleđa u knjizi *Folklorni erotikon* Jelenke Pandurević popunjava onu lakunu koja je pre dva veka nastala (a potom i negovana) usled kompromisa pravljenog radi kreiranja reprezentativne slike patrijarhalne kulture. Svestan činjenice da lascivni stihovi predstavljaju znatan i bitan segment folklornog korpusa, Vuk ih je sakupljao, ali ih je ostavio u rukopisu, prepuštajući “konačan sud o tome budućim naraštajima”. Na tragu pionirskih istraživanja ovog segmenta srpskog usmenog nasleđa (D. Ivanić, S. Damjanov, D. Ajdačić, B. Sikimić, Z. Karanović, J. Jokić), Jelenka Pandurević popunjava mozaik znanja o tradicionalnoj kulturi, uočavajući, zahvaljujući srećno odabranoj temi i daru za šira sagledavanja poetičkih i kulturoloških mena, “da se u uslovima ‘treće kulture’ [koja se artikuliše izvan patrijarhalne i ruralne, ali i izvan službene i elitne] vitalnost folklorne tradicije snažnije i neposrednije ispoljava kroz imaginarij zavičajnosti, svakodnevice, nostalgije i erotike, odnosno, izvan institucionalno posredovanog uticaja velikih nacionalnih narativa i dominantnih ideološko-političkih identitet-skih osmišljavanja”.

Lidija Delić

Plameni inkvizitori. Feminizam i kultura straha, ur. Lada Čale Feldman, Anita Dremel, Lidija Dujčić, Maša Grdešić i Renata Jambrešić Kirin, Centar za ženske studije, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb 2019., 180 str.

U nizu zbornika radova u kojima Centar za ženske studije objavljuje tekstove sa znanstvenih skupova održanih u sklopu Dana Marije Jurić Zagorke, 2019. godine objavljen je zbornik sa savjetovanja održanoga 2017. godine (zbornik radova sa znanstvenog skupa “Marija Jurić Zagorka – život, djelo, naslijeđe / Feminizam i kultura straha”, održanog 24. i 25. studenog 2017.) pod naslovom *Plameni inkvizitori: feminizam i kultura straha* (uz sunakladnika Institut za etnologiju i folkloristiku). Uobičajena i spretna praksa naslovljavanja zbornika naslovima Zagorkinih romana i u ovom je slučaju izrazito sretno pogođena: “plameni inkvizitori” svojim metaforičkim nazivom ujedinjuju ne samo figure nasilja, čak ekstremnoga (“plamenoga”) i silnoga, pretjeranoga straha koje takve figure mogu izazvati, nego i složen značenjski kompleks autoriteta, vlasti, vladanja, ovlašćivanja i nadzora. Stoga se upravo ovaj naslov čini vrlo prikladnim za feminističko promišljanje straha s obzirom na epistemološku napetost feminističke teorije u kontekstu pitanja autoriteta i ovlašćivanja.

Strah i njegove naracije i artikulacije u posljednje su vrijeme nešto prisutnije kako u humanističkom znanstvenom istraživanju (primjerice, prošle je godine objavljen još jedan zbornik radova o strahu u interdisciplinarnom humanističkom očištu, *Naracije straha* urednica Natke Badurina, Une Bauer i Jelene Marković) tako i u javnom kulturnom prostoru (primjerice, početkom 2020. godine u Etnografskom muzeju Istre u Pazinu postavljena je zanimljiva izložba

o strahu pod naslovom *Čega se bojiš? Strah u našoj svakodnevici*, u sklopu koje se iz folklorističke i etnografske perspektive propituju i kontekstualiziraju strahovi). *Plameni inkvizitori* tako se, u neku ruku, upisuju u već otvoreno poglavlje javnoga govora o strahu.

Zbornik otvara izvrstan, referentan i izravan uvodni urednički tekst koji potpisuju Anita Dremel i Renata Jambrešić Kirin. Urednice ontologiju suvremenoga straha prepoznaju kao dvorazinsku: na jednoj se razini odvija razumijevanje straha kao emocije, evolucijski korisne i stoga socijalno funkcionalne, dok se na drugoj razini suvremena društvena (krizna) zbilja razotkriva kao kultura straha, odnosno kao aktualna artikulacija neuralgične i sociopatske tjeskobe oko budućnosti ljudske zajednice. Kultura straha, kako je nazivaju urednice, a koja je povlaštena i naslovno, odnosi se ne samo na politizaciju straha kao temeljnu strategiju vladajućih klasa za održavanje društvene neravnoteže nego i na aktivno, usmjereno širenje straha i panike u gotovo svim društvenim sferama i područjima. Urednice toj kulturi suprotstavljaju njezinu primarnu semantičku opoziciju – hrabrost, kao predloženu strategiju ne samo promišljanja suvremene stvarnosti nego i djelovanja na njezinu mijenjanju. Zagorka, čiji su život i djelovanje značenijsko središte i interpretacijsko ishodište rada Centra za ženske studije, u ovom je kontekstu primjerena metaforička figura hrabrosti, budući da je njezino političko i javno, ali i književno djelovanje u Hrvatskoj na prijelomu stoljeća možda najizravnije metonimizirano upravo hrabrošću. U tome se smislu, u značenjskim okupljanjima oko polariziranih pojmova straha i hrabrosti, iščitava epistemologija feminističkoga promišljanja straha; aktualnost teme, osobito s obzirom na (u vrijeme održavanja skupa i pripremanja zbornika neplaniranu) pandemiju i posljedičnu eskalaciju straha i tjeskobe, gotovo imperativno zahtijeva feminističko promišljanje.

U zborniku je, nakon uvodnika, objavljeno devet radova, koji se svi dotiču teme straha, osim prvog priloga, u kojem Vlatko Smiljanić bez izravne reference na naslovnu temu piše o suradnji Marije Jurić Zagorke s Marom Matočec, hrvatskom političkom aktivistkinjom s početka 20. stoljeća, odnosno, Smiljanićevim riječima, prvom hrvatskom političarkom. Matočec se politički angažirala u okviru Hrvatske pučke seljačke stranke od 1919. do 1924., te je s Marijom Jurić Zagorkom kratko surađivala početkom 1930-ih godina. U širem metaforičkom čitanju, i ovaj bi se prilog mogao, uz malo teorijske kreativnosti, tumačiti iz optike straha, odnosno straha kao optike prosuđivanja političkog i ratnog stanja u drugom desetljeću 20. stoljeća, posebice iz ženske perspektive; problemi koji zaokupljaju Maru Matočec i o kojima ona promišlja u svojem javnom istupanju odnose se na žensko pravo nasljeđivanja i uopće poboljšanja položaja seoske žene, u tome periodu posebno ugrožene zbog ratnih okolnosti i velikog broja ratnih udovica. Smiljanić, koji se likom i djelom Mare Matočec bavio i drugdje, nabraja doticaje i kratku suradnju Matočec i Zagorke, koja je 1936. u *Hrvatici* objavila *Pismo Mare Matočec*, godine 1938. njezin uopćeni odgovor na *Hrvatičinu* anketu o tome kako bi žene reformirale društvo, te 1939. opsežniji Matočeckin tekst o ženskom pravu glasa.

U drugom prilogu u zborniku, povjesničar Vinko Drača istražuje neobično zanimljivu temu – fenomen straha zabilježen u dosjeima pacijentica zavoda za umobolne u Stenjevcu na prijelomu stoljeća. Drača, koji se u svom znanstvenom historiografskom istraživanju bavi poviješću psihijatrije, odnosno psihijatrijskim diskursom u Hrvatskoj krajem 19. i početkom 20. stoljeća, članak teorijski fundira izvrsnim kratkim pregledom historiografskoga tretiranja emocije straha (koji postaje istraživački potentnim tek potkraj 20. stoljeća, i to prvo u francuskoj historiografiji), te pojmom emocionalnoga režima, koji izvrsno prijanja u kontekst proučavanja straha kao emocije, osobito u periodu kojim se Drača bavi. Emocionalni režim koncept je koji je predstavio australski povjesničar William Reddy, koji ga definira kao emocionalnu normativizaciju i regulaciju u pojedinim zajednicama – skup normativnih emocija i emocionalnih praksi u okviru političkih i društvenih režima. U periodu kojim se Drača bavi u svojem prilogu – kraj 19. i početak 20. stoljeća u Hrvatskoj, emocionalni režim patrijarhalnog društva (u manjoj mjeri građanskoga, a u

većoj ruralnoga), uspostavlja se na normativnim emocijama i emocionalnom ponašanju svoga građanskoga, povlaštenoga sloja, što neizbježno rezultira neurozama, pa i psihozama. Primjeri koje Drača predstavlja odnose se na liječničke dosjee stenjevačkih pacijentica iz mahom ruralnih područja, koje tretiraju i liječe liječnici – pripadnici građanskoga sloja – i već iz te neusklađenosti proizlazi i svojevrsna nasilna priroda vladajućeg emocionalnog režima. Strahovi zabilježeni u proučavanim dosjeima unekoliko odražavaju taj paradoksalni i oterećujući nerazmjer: posebno je za to indikativan slučaj pacijentice Mare iz Hercegovca, osamnaestogodišnjakinje, koju je muž fizički zlostavljao od početka njihova, po svemu sudeći, prisilna braka. Mara burno reagira na nasilje, te je upravo takva reakcija dovodi u umobolnicu: kako pokazuje Drača, devetnaestostoljetni liječnici bračno nasilje ne vide kao problem, nego psihijatrijski problem predstavlja neuobičajeno burna reakcija na njega. Mara je tako nakon liječenja vraćena suprugu na kućnu njegu. I drugi dosjei koje Drača interpretira u određenoj mjeri ilustriraju napetost, ako ne i nasilnost u kontekstu ženske prilagodbe vladajućem emocionalnom režimu, budući da je u proučavanim dosjeima pacijentica najistaknutiji (i najbrojniji) faktor straha upravo strah od muškog nasilja, a slijede ga klasno-politički konotirani strahovi (strahovi od autoriteta, strah od siromaštva). Dračin je prilog izvrstan primjer feminističkoga proučavanja povijesti emocija i dosega takvoga istraživanja, budući da na mikroprijemu povijesti straha uspijeva pokazati složenost i slojevitost življenoga ženskoga iskustva na prijelomu stoljeća.

Barbara Pleić Tomić u članku o narativu suvremenoga majčinstva, koji istražuje na primjerima hrvatskih internetskih foruma za roditelje/majke, izdvaja fenomene straha i tjeskobe i njihovu visoku funkcionalnost u kontekstu normativizacije i samoregulacije suvremenog majčinstva. Pleić Tomić izdvaja pojam, odnosno ideologiju intenzivnog majčinstva kao dominantnu u suvremenom zapadnom društvu; “intenzivnost” u tom smislu nedvojbeno vodi do straha, tjeskobe i strepnje kod nemogućnosti prijanjanja uz imagološke i normativne postulate dobre, adekvatne intenzivne majke. Autorica izvrsno odabire istraživačko polje: internetski forumi, balansirajući između anonimnosti i uzajamne (fingirane, imaginarne ili stvarne) prisnosti svojih članica, idealne su platforme za propitivanje emocionalnih režima koji se uspostavljaju u kontekstu roditeljstva, a koji su u velikoj mjeri oblikovani i samooblikovani upravo strahom od neuspješnog ili nedovoljno uspješnog roditeljstva. Pleić Tomić pokazuje kako istraživani internetski forumi (primarna se istraživana građa odnosi na forum udruge RODA) odražavaju ideološke postulate preskriptivističkoga diskursa o roditeljstvu izdvajajući majku kao primarnu, pa čak i normativnu roditeljsku figuru usuprot tome što javni, politički diskurs o roditeljstvu (“moderni”, “suvremeni”) naglašeno zagovara roditeljsku suradnju i ravnopravnost. Kako u povijesti preskriptivizma o roditeljstvu (roditeljski priručnici) tako i danas, majka predstavlja središnju, normativnu ulogu, dok je otac roditeljski drugi. U tome se smislu ispituju i strah i tjeskoba, koji su značajno više povezani uz majčinstvo nego uz očinstvo, a primjeri koje navodi Pleić Tomić odlično pokazuju shizofreno naličje intenzivnog majčinstva: majčinski se osjećaji i prakse ideološki idealiziraju kao navodno prirodni, intuitivni, “urođeni”, no u svakodnevnoj se praksi mogu doživljavati kao nedostižni, nedostatni, neuspješni, pa čak i pogrešni, što poluanonimna internetska komunikacija na forumima potencira, budući da su upravo druge majke, kako to zaključuje Barbara Pleić Tomić, parametri uspješnosti osobnoga majčinstva. Strah od neuspješnog majčinstva i štetnosti majčinskoga djelovanja na dijete gotovo je neizbježni nusproizvod suigre ideologije preskriptivizma, stručnoga znanja o roditeljstvu, predodžbe o “modernosti” intenzivnog majčinstva i njegove blagotvornosti za dijete i, na kraju, drugih majki, posebno anonimiziranih. Najdojmljiviji je primjer koji Pleić Tomić izdvaja progresivna multiplikacija straha u kontekstu trudnice kojoj je zbog položaja djeteta na zadak preporučeni carski rez i koja na forumu iskazuje svoj strah od vaginalnoga porođaja u slučaju djeteta okrenutoga na zadak, a kojoj na njezin strah suforumašice svojim savjetima i komentarima nadograđuju tjeskobu i proizvode samoprezir upravo zbog straha što ga osjeća, a koji bi, kako

to artikuliraju druge majke, u konačnici mogao i negativno djelovati na nerođeno dijete. Vlastiti strah u hiperboliziranom i hiperideologiziranom diskursu intenzivnog majčinstva nadograđen je i tjeskobom zbog moguće štete za dijete. No tjeskoba i strah, kako pokazuje Pleić Tomić, ne odnose se samo na biološke procese nego i na ekonomske, budući da je majčinstvo (odnosno roditeljstvo) i socijalno-ekonomski fundirano, što se nadovezuje na središnju temu zbornika, odnosno prodiranje kulture straha u sve životne segmente.

U članku Ane Uzelac i Suzane Marjanić iz dvije se perspektive interpretira performativna umjetnička cjelina/proces Ane Uzelac pod naslovom *Melankolija maternice*, u kojem umjetnica istražuje vlastita iskustva i vlastite traume u procesu trudnoće i poroda na nekoliko različitih razina. Rad se sastoji od dva dijela, od kojih u prvome Ana Uzelac opisuje i slikovno (crtežom i grafikom) predstavlja vlastito iskustvo poroda koje doživljava kao ugroženo nasilnim porodnim praksama, sastavnim dijelom sustavnog nasilja koje se u suvremenim zapadnim društvima vrši nad ženskim tijelom. Opstetričko nasilje, čije elemente autorica nabraja, kulminira u simboličkom činu nasilne prefiguracije ženskoga trudnog tijela u bolesno: porodna je norma u suvremenoj zapadnjačkoj zajednici da se porod odvija u bolnici, čiji već naziv sugerira bolesno stanje, te se time, prisilnim smještanjem rađajućega tijela u bolnicu i njegovom medikalizacijom, i ono samo prokazuje kao nezdravo. Kratka studija Ane Uzelac, sastavni dio njezina umjetničkoga rada, feminističko je visokoreferentno promišljanje opstetričkog nasilja i njegovih društvenih implikacija i posljedica. Drugi je dio članka interpretacija Suzane Marjanić ne samo o radu Ane Uzelac nego i o umjetničkom "prorađivanju" trudničkih, porodničkih, opstetričko-nasilnih i novomajčinskih praksi koje je kao autorica interpretirala ili kao kustosica kurirala u proteklom desetljeću. Marjanić feminističkom metodologijom i uz teorijsku potporu nekoliko feminističkih teoretičarki (Vidmar Horvat, Salecl) kontekstualizira inherentne majčinske traume (trudnoća, porod, dojenje) u mizoginoj i emotivno distanciranoj zajednici, pronalazeći zajednička značenja i izvedbena uporišta svih spomenutih umjetnica.

Maša Huzjak bavi se vrlo aktualnom feminističkom temom uličnoga uznemiravanja žena, unutar koje detektira i demaskira osjećaj nelagode povezane sa ženskim kretanjem ili uopće bivanjem u javnom prostoru. Teorijski oslonjena na kulturnu političnost emocija – teorijski koncept Sare Ahmed – Maša Huzjak osjećaj nelagode pozicionira između osjećaja tjeskobe i straha, s obzirom na to da se tjeskoba odnosi na neopipljivo i prijetete, a strah na stvaran objekt. U članku se raspravlja o slojevitosti i sveprisutnosti nelagode, posebice u relaciji prema doživljenoj traumi, te se zaključuje da ne postoji rješenje za perzistentnu nelagodu u ženskoj svakodnevnici, ni u mogućoj katarzi akcije usmjerene protiv nasilnog ponašanja prema ženama u javnom prostoru, koju autorica smatra malo vjerojatnom, ni unutar emocionalnoga preispitivanja nelagode. Ipak, Huzjak sugerira da se na akutnu nelagodu može reagirati reciprocitetom proizvodnje nelagode kod nasilnika, kao i da se nelagoda, barem unekoliko, može transformirati u emocionalno pripitomljenije iskustvo dijeljenjem vlastite priče i vlastite emocionalne nelagode s drugim, jednakom nelagodom pogođenim ženama. Obje strategije nošenja s nelagodom vraćaju ovu emociju u domenu političkoga, podsjeća Huzjak, premda joj se zbog neodređenosti i fluidnosti ta političnost često niječe.

U članku Line Gonan "Mizoginija i strah od 'uhljeba' u kontekstu ekonomske tranzicije" emocija straha također se politički konotira te se izdvajaju figure straha karakteristične za političku dihotomiju desnice i ljevice, pri čemu su te figure na desnom političkom spektru mahom u domeni fiktivne prijetnje drugih, odnosno straha od ugrožavanja "tradicionalnih vrijednosti" i homogenosti nacionalne zajednice, dok se u liberalnom kontekstu kao figura straha izdvaja pojam "uhljeba". Autorica istražuje izvor i proces formulacije narativa o "uhljebništvu" i "uhljebima" ponajprije u američkom kontekstu, povezujući ga s politikom tzv. anarhokapitalizma i diskursom producerizma, te s predodžbama o državnim službenicima kao parazitima, dakle

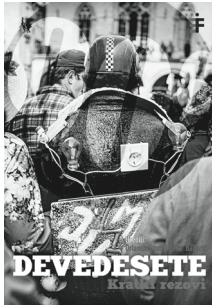
s retorikom (i politikama) protiv države koje dolaze s desnog političkog spektra. U hrvatskom pak kontekstu, pojmovi uhljeb i uhljebništvo imaju i dodatnu mizoginijsku dimenziju, metaforički predstavljenu u figuri tzv. šalteruše, službenice državne birokracije koja se u popularnoj kulturi opisuje kao lijena, nezainteresirana, nekvalificirana, manipulirana i/ili manipulantica, te je beziznimno negativno konotirana. Gonan interpretira diskurse o uhljebima u kontekstu produljene ekonomske tranzicije te upućuje na unekoliko složenije procese koji grade narativ o uhljebništvu u hrvatskom kontekstu, uključujući privatizaciju, transformaciju uloge sindikata, liberalizaciju zakonodavnoga okvira rada itd. Strah od uhljeba, kao i mržnja prema "šalteruša", pokazuje Gonan, ima jasnu i opravdanu ideološku funkciju, unutar koje se presijecaju ekonomske i rodne tjeskobe tranzicije i posttranzicije.

Vrlo zanimljiv rad Leopolda Rupnika bavi se angažiranom *queer* (vizualnom) umjetnošću u SAD-u u vrijeme 1980-ih i 1990-ih godina, odnosno problemom straha od AIDS-a u tome periodu, zanimajući se ponajprije za načine proizvodnje i rekontekstualizacije umjetničkoga angažmana i angažirane umjetnosti, pri čemu je upravo strah centripetalna energija toga razdoblja. Pojava AIDS-a u osamdesetim godinama 20. stoljeća i njegovo širenje u (američkim) populacijama koje su zbog svoje klasne ili seksualne pripadnosti rubne i marginalizirane, pa stoga i smanjenih mogućnosti u pristupu zdravstvenoj zaštiti, kao i neadekvatan i inertan odgovor javnih politika, zdravstvenih i socijalnih, potaknuo je, kako pokazuje Rupnik, val angažirane umjetnosti s jasnom socijalnom funkcijom: stvaranjem platforme za raspravu o AIDS-u, ukazivanje na problematičan socijalni položaj društvenih zajednica ponajviše ugroženih AIDS-om te nastojanjem na stvaranju efektivnih socijalnih strategija suzbijanja bolesti. Rupnik navodi niz aktera, pojedinaca i grupacija, te opisuje njihovo aktivističko i umjetničko djelovanje, dodajući članku i zanimljive slikovne priloge, ilustracije spominjanih umjetničkih projekata, akcija i intervencija.

U dva posljednja članka u zborniku Ivan Molek i Iskra Vuksanović fenomen straha promatraju u književnoj ekspresiji, proučavajući i interpretirajući motivsku sintagmatiku straha i strepnje u književnim opusima dviju autorica, Tee Tulić i Isidore Sekulić. Ivan Molek u prozi Tee Tulić (romanu *Kosa posvuda* iz 2011. i prozno-poetskoj knjizi *Maksimum jata* iz 2017.) izdvaja upravo strepnju kao nosivi afektivni topos, posebice s obzirom na tematiku kojom se Tulić bavi u spomenutim tekstovima; riječ je o bolesti i umiranju od karcinoma pripovjedačicine majke u *Kosi posvuda*, odnosno o propadanju i strepnji što se povezuje s odrednicama prostora i mitološkom biću straha u *Maksimimu jata*. Iskra Vuksanović se pak koncentrira na međuigru ljubavi i straha od smrti u prozi Isidore Sekulić, srpske spisateljice s prijeloma stoljeća, koja je djelovala otprilike u isto vrijeme kad i Zagorka (i Ivana Brlić-Mažuranić, s kojom dijeli i neke biografske podudarnosti, primjerice, obje su prve žene koje su primljene u nacionalne Akademije, Brlić-Mažuranić u JAZU 1937., a Sekulić u SKA 1939.), a u čijem opusu – točnije u zbirci pripovijedaka *Saputnici* iz 1913. godine – Vuksanović izdvaja upravo strah kao nosivu emocionalnu paradigmatiku. U pripovijetki *Bure*, na podlozi koje se interpretira isprepletanje ljubavi i straha, posebice straha od smrti, značenjski se okvir omeđuje melankolijom, nostalgijom i dihotomijom ljubavi i umiranja.

Zbornik *Plameni inkvizitori: feminizam i kultura straha* vrijedan je i zanimljiv prilog feminističkoj propedeutici u hrvatskom humanističkom području, u kojem se interseksijsko proučavanje rodnoga i emocionalnoga pokazuje kao potentno, potrebno i korisno. Suvremena kultura straha i narativi strepnje, tjeskobe, nelagode i rizika, koji u posljednje vrijeme dominiraju javnim diskursima, a koje ovaj zbornik proučava iz suvremene i historiografske perspektive, neće tako jednostavno nestati iz suvremenog okružja, no feminističko promišljanje o njima može ne samo pomoći usustavljanju i boljem razumijevanju aktualnih i trajnih "kriza" nego i, barem unekoliko, potaknuti na otpor strahu i strahovima.

Dubravka Zima

Devedesete. Kratki rezovi, ur. Orlanda Obad i Petar Bagarić, Institut za etnologiju i folkloristiku, Jesenski i Turk, Zagreb 2020., 427 str.

Na početku trećeg desetljeća 21. stoljeća i svojevrsnog zaokruženog dvadesetogodišnjeg odmaka od završetka posljednje, a za hrvatsko društvo i kulturu na različite načine burne, prijelomne, formativne i odlučujuće dekade minuloga stoljeća, u više se smjerova i rukavaca istraživanja – knjige, skupovi, tribine... – očituje potreba za (re)interpretiranjem i (re)konceptualiziranjem, pa i svojevrsnim rezimiranjem devedesetih godina, podjednako uključujući i ono što se i kako se u njima događalo, i ono što su devedesete ostavile kao nasljeđe s kojim se hrvatsko društvo i danas suočava u brojnim granama življenja i djelovanja. Tako je u nakladi Instituta za etnologiju i folkloristiku te nakladničke kuće Jesenski i Turk u proljeće prošle 2020. godine objavljen zbornik *Devedesete. Kratki rezovi* u kojem se, pod uredničkom paskom Orlande Obad i Petra Bagarića, istraživača zaposlenih u Institutu za etnologiju i folkloristiku, iznova i iz nove perspektive na više od 400 stranica teksta popraćenog biranim likovnim, točnije rečeno fotografskim materijalom koji dokumentira i/ili tematizira devedesete (Boris Cvjetanović, Pavo Urban, Imre Szabo, Matko Biljak, Marko Ercegović, Igor Dražić, Ivan Posavec i dr.), nastoji sagledati devedesete u svoj njihovoj kompleksnosti, pa i kontroverzности.

Za potrebe zbornika koji je, kako u uvodnome zborničkom tekstu “Kratki rezovi, dugi ožiljci” svjedoče urednici, nastajao tijekom četiri godine uredničkoga rada izvan uobičajenog konteksta sabiranja radova sa znanstvenih konferencija ili objedinjujućega projektnoga financiranja (pojedinačni su radovi, dakako, nastajali u okviru različitih istraživačkih projekata), urednici su okupili trinaest istraživača mnogolikih istraživačkih profila i interesa iz različitih znanstvenih sfera, područja i disciplina kao što su, primjerice, kroatistika, etnologija, teatrologija, politička ekonomija, kulturna antropologija ili sociologija, kako bi predmetnome razdoblju pristupili sa što je moguće više stajališta i metodoloških oruđa te na što je moguće interdisciplinarniji, pluralističniji, a samim time i temeljitiji ili barem zaokruženiji način zahvatili i obradili devedesete. Pritom je i urednicima, kako je vidljivo iz uvodnika, ali i njihovim suradnicima, kako je vidljivo iz objavljenih studija, bilo od iznimne važnosti pokušati ponuditi kritički uvid u razmatrano desetljeće, umaći zamkama potpadanja pod ustaljene “mitotvorne opne”, stereotipe i “istine” o devedesetima, preispitati ustaljene interpretacijske obrasce s kojima se dotad pristupalo tumačenju devedesetih i njihovih zasebnih odvojaka, obuhvatiti i dosad nehotice previdane ili hotimice zaobilazene teme, pomaknuti fokuse zanimanja s nekih starih na neke novije problemske sklopove i ponuditi svježije poglede i pristupe devedesetima – dovoljno dalekima da ih se pokuša sagledati trezveno i koliko-toliko objektivno, dovoljno bliskima da je stanovite prizvuke istraživačke ostrašćenosti bilo teško posve izbjeći. Valja k tomu reći da pored interdisciplinarnoga pristupa temi, važnu metodološku odluku i nezanemariv interpretativni pomak devedesetima u ovom zborniku, kakav god on bio i kakvim god plodovima rezultirao, svakako treba tražiti i u činjenici da su zbornikom obuhvaćeni radovi mlađeg i srednjeg naraštaja znanstvenika i istraživača rođenih u sedamdesetim i osamdesetim godinama 20. stoljeća koji su devedesete osobno proživljavali iz vizure djeteta ili mladoga čovjeka na počecima profesionalnoga puta,

popudbina koja će u nekim radovima biti jače, a u nekima slabije izražena, ali je svakako treba imati na umu kao kontinuirano prisutan podtekst objavljenih studija. Jednako tako na umu treba imati i nastojanje urednika i suradnika da se u zborniku na neki način obuhvate, sučele ili pomire, ali u svakom slučaju ne ignoriraju, dispartatne pripovijesti i diskursi proizišli iz kolepleta osobnih sjećanja, kolektivne memorije, obiteljskih povijesti, službenih komemoracijskih politika i knjiških ili udžbeničkih povijesnih lekcija kako se na jednom mjestu nabraja, ali i da su polazišne istraživačke pozicije autora u zborniku mahom čvrsto postavljene i prepoznatljive. Naposljetku, neovisno o s(p)retnosti odabranoga termina “metodološkoga nacionalizma”, važan prinos zbornika treba tražiti i u njegovu inzistiranju na promatranju devedesetih u širem kontekstu ne samo raspada Jugoslavije već i srodnih pojava u mnogim bivšim socijalističkim zemljama, vodeći dakako računa i o specifičnoj poziciji Hrvatske kojoj je Domovinski rat udario snažan i neizbrisiv pečat.

Jedan od spomenutih interpretativnih pomaka, ako ne i najzamjetljivija promjena istraživačke paradigme u odnosu na dosadašnje pristupe, nastala kao rezultat istraživačke težnje da se službeni kao i njima oponirani narativi o razmatranoj dekadi iznova promisle, svakako se očituje u pomaku s fokusa na ratnu traumu i ideju nacije prema ekonomskim uvjetima i posljedicama devedesetih te ideji klase, odnosno osnaženom zanimanju za ekonomsku podlogu zbivanja u devedesetima na različitim planovima stvaranja i djelovanja, od književnosti i kazališta te kulture općenito do ekonomije u užem smislu. Na području kulture pritom valja najprije izdvojiti članak Maše Kolanović, kroatistice usmjerene na proučavanje odnosa ekonomije i književne/kulturne proizvodnje u drugoj polovici 20. stoljeća, koja u radu “Povratak u budućnost kapitalizma: moralna i afektivna ekonomija devedesetih (nekoliko kulturnih uzoraka)”, na primjeru reklama i potrošačke kulture, prijevodne literature o socijalizmu i kapitalizmu i novog čitanja “izmještenih” ženskih glasova otpora, Slavenke Drakulić i Dubravke Ugrešić, istražuje suodnose kapitalizma, ekonomije i kulture u Hrvatskoj devedesetih. Na istom tragu valja promatrati i neke uvide kazališne kritičarke i teatrologinje Agate Juniku, koja u svojem iscrpnom radu o kazalištu u devedesetima kazališno stvaralaštvo nastoji sagledati i iz aspekta financiranja i ekonomije, naročito u vidu suprotstavljanja institucionalne i izvaninstitucionalne kulture koja se upravo u devedesetima započinje oblikovati u do danas umnogome snažno polariziran sustav koegzistiranja. Dva rada dolaze iz sfere uže ekonomske analize: rad Domagoja Račića “Od socijalističke prema rentijerskoj korporaciji” bavi se pitanjima transformacije vlasništva i upravljanja poduzećima u devedesetima, a rad Velibora Mačkicia “Balkanska bolest: doprinos raspravi o političkoj ekonomiji hrvatskog modela kapitalizma” ekonomskim posljedicama društvenih silnica kao što su kronizam ili familizam.

Tragom misli da je formiranje hrvatske nacionalne države u devedesetima nemoguće razumjeti bez uzimanja u obzir i uspostave kapitalističkih društvenih odnosa, u svome razmatranju radničkih štrajkova i nacionalizma oko 1990. godine u članku pod nazivom “Zavade plave kute” Sven Cvek, Snježana Ivčić i Jasna Račić bave se pak propitivanjem odnosa ekonomije i nacionalizma, ili preciznije rečeno odnosom klasnog i nacionalnog, vraćajući u opticaj razgovora o devedesetima pojam klase kao relevantnog analitičkog alata koji je zbog pojačanog naglaska na stvaranje države, tranziciju i demokratske promjene te Domovinski rat na neko vrijeme bio gurnut u drugi plan.

Rat, ratna trauma, kolektivna jednako koliko i osobna, te ideja nacije i nacionalnoga projekta koji je osobito izražen u kulturnome polju, o čemu u kontekstu kazališta piše Agata Juniku iznoseći uvjerenje da je projekt izgradnje nacije presudno odredio kazališne devedesete nerijetko i na štetu nekih drugih izvedbenih fenomena, dakako nisu ni u ovome zborniku mogli biti mimoideni, ali su obrađeni u nešto drukčijem registru od uobičajenog ili očekivanog. U članku “Kulturna trauma i kolektivno sjećanje u Vukovaru” Ana Ljubojević na primjeru grada Vuko-

vara sučeljava status dominantnih povijesnih narativa o gradu heroju ili gradu žrtvi i osobnih pripovijesti i sjećanja pojedinaca koja nerijetko kolidiraju s oficijelnom slikom, a Duško Petrović u radu "Vrijeme bezakonja" govori o često previđanoj pojavi "demokratizacije nasilja" u svakodnevnom životu i nekoj vrsti rata koja se u devedesetima vodila izvan bojišta, u prostorima svakodnevice, nerijetko sa svima onima koji se nisu uklapali u homogenu sliku nacije. Također, jednim oblikom kolektivnog pamćenja i mijena u povijesnoj percepciji pojedinih osobnosti i događaja, ovaj put kroz odnos spram lika i djela prvoga hrvatskog predsjednika, bavi se članak Kristine Vugdelije "Predsjedniče, što je ostalo?", a pojmom neuklapanja i tzv. "endogenoga Drugog" određenog kao "svaki onaj čija pozicija nije sociokulturno srednjoklasno građanska" (str. 205), na temelju detaljne analize hrvatskih romana iz novoga tisućljeća kao i intermedijalnih prelijevanja proze u film i kazalište, detaljno se pozabavio Boris Koroman u radu "Devedesete i endogeni drugi hrvatske tranzicije". Naposljetku, poznata teza o široj retradicionalizaciji hrvatskoga društva u devedesetima kao i o radu devedesetih na osmišljanju i (re)invenciji nacionalnoga identiteta zastupljena u većem broju radova okupljenih u zborniku, posebice dolazi do izražaja u studiji Anje Gvozdanović i Marka Kovačića "Devedesete s odgođenim djelovanjem" u kojoj se argumentirano raspravlja o osnaženim tradicionalističkim vrijednosnim impulsima među mlađom populacijom u suvremenoj Hrvatskoj.

Teza o retradicionalizaciji svih, pa tako i estetskih vrijednosti u kazalištu te posljedičnom brisanju progresivnih postdramskih tendencija u hrvatskom kazalištu devedesetih zastupljena je i u tekstu koji je za hrvatsku teatrologiju od osobita zanimanja, radu Agate Juniku "Teatar (u teatru) devedesetih". Autorica u njemu, podjednako obuhvaćajući i problematiku "teatra, u teatru devedesetih", odnosno uvida u kazališne prakse devedesetih u širem kulturnom, društvenom i političkom kontekstu koliko i "teatra u teatru, devedesetih", odnosno uvida u javnosti ne uvijek dokučive dinamike odnosa unutar miljea kazališne proizvodnje, rezimira svoje viđenje kazališta u posljednjem desetljeću 20. stoljeća, zauzimajući pritom stajalište zagovornika novokazališne estetike kakvu je, primjerice, promovirao časopis *Frakcija*, a iz čije ankete provedene 1996. godine o onome što jest ili nije bilo vrijedno u teatru toga vremena autorica i izvodi svoje čitanje kazališnih devedesetih. Opsežna i detaljna analiza, usmjerena mahom na zagrebačka kazališta s povremenim iskoracima u druge kazališne sredine te na, pojednostavljeno rečeno, (dramsku) institucionalnu i (postdramsku) izvaninstitucionalnu scenu, provedena je u nekoliko rukavaca i razina, dotičući se i estetske inovativnosti, i repertoarnih usmjerenja, i redateljskih poetika, i izvora i načina financiranja, i odnosa kazališta devedesetih prema ključnim temama i traumama devedesetih, i stava prema projektu izgradnje nacije, i stupnja socijalne kritičnosti i društvenoga angažmana, s posebnim naglaskom na poetički, pa i svjetonazorski procijep između hrvatske institucionalne i izvaninstitucionalne scene devedesetih. Poseban prilog čini pak autoričino viđenje načina na koji su se pojedine autorske osobnosti iz vizure kazališnih nultih i desetih postavile i prema devedesetima i prema kazalištu devedesetih, nudeći još jedan od mogućih ulaza za raspravu o kazališnim devedesetima koja ponovno sve intenzivnije zaokuplja ne samo suvremenu hrvatsku kazališnu nego i teatrološku misao.

Radovi okupljeni u zborniku zasigurno nisu i ne mogu biti, niti im je to u konačnici i cilj, posljednja riječ o devedesetima u nacionalnoj povijesti, društvu i kulturi, a s nekim se tezama i tumačenjima koja pojedini istraživački nude ne moramo dokraja ili uopće složiti, no ovakve i srodne studije doimaju se i poželjnima i neophodnima za potpunije razumijevanje (kazališnih) devedesetih, ali i svega onoga što je nakon njih (za)ostalo. Osobno ovaj zbornik i interdisciplinarni poticaje koji se u njemu nude čitatelju najradije doživljam kao nadahnuće za neka srodna i kontekstualno šira problemska čitanja užih istraživačkih tema, u mome slučaju kazališnih. Radove u zborniku stoga vidim kao korisne smjernice i putokaze za, primjerice, ozbiljna, detaljna i utemeljena čitanja ekonomske pozadine kazališnoga stvaranja u devedesetima kakva su na sustavan, protežan i cjelovit način provedena za malokoji odsječak hrvatske kazališne

povijesti, odnosno novih modela kazališnoga financiranja i upravljanja u devedesetima kakve je iznjedrila (ili je trebala iznjediti) tranzicija iz jednoga ekonomskog sustava u drugi, ali i cjelovitije analize kazališnoga života u devedesetima, djelomice i kao dijaloga s pomno promišljenom i sustavno provedenom ali poetički snažno markiranom, a time i nužno parcijalnom, studijom teatra u teatru devedesetih kakva je ponuđena u ovome zborniku. Pristupi zauzeti u zborniku poticaj su ujedno da se preispitaju ili testiraju i neke vlastite istraživačke pozicije i stavovi i da se zadana kazališna problematika promisli onkraj često disciplinarno, svjetonazorski i poetički ograničenih, a utoliko i problematičnih konceptualnih okvira te da se, za mene posebice stoga što se neovisno od zborničkih "kratkih rezova" u sklopu znanstvenoga skupa Krležini dani u Osijeku upravo raspravama o devedesetima počeo zamišljati i provoditi novi istraživački ciklus o posljednja tri desetljeća hrvatskoga teatra, ustraje u potrebi da se to po mnogo čemu prijelomno razdoblje u povijesti hrvatske kazališne kulture iznova i iz viševrsnih stajališta razmotri, problematizira i (re)konstruira, umnogome namećući polifonosti pristupa kao zalog svakog ozbiljnijeg rada na ispisivanju novije povijesti hrvatskoga kazališta. Utoliko se i ovaj zbornik zasigurno može smatrati dobrodošlim, ako ne i primjernim, rezom u kulturno tkivo devedesetih

Martina Petranović

Osamdesete! Slatka dekadencija postmoderne, eds. Branko Kostelnik and Feđa Vukić, Hrvatsko društvo likovnih umjetnika, Društvo za istraživanje popularne kulture, Zagreb 2015, pp 344

The 1980s were Yugoslavia's most enigmatic decade. I could never fully understand what actually happened between Tito's death, which in my opinion ended Yugoslavia, and the outbreak of the war, which permanently marked the next decade. Therefore, the Croatian 1980s were for me a kind of a blank page in which the political emphasis shifted towards Belgrade and Croatian society seemed to be in stagnation and awaited the progress of events in the capital. It all looked as if Yugoslavia ended exclusively in Serbia and the widespread crisis froze all creative activity.

The publication entitled *Osamdesete! Slatka dekadencija postmoderne* edited by Branko Kostelnik and Feđa Vukić, which is also the catalogue of an exhibition held at HDLU in 2015, has for me, above all, a cognitive quality and fills the aforementioned blank page, showing the richness, complexity, and cultural diversity of the decade. This is guaranteed above all by the strong team of co-authors, thanks to whom the reader receives a wide thematic repertoire of texts. *Osamdesete* is a first-hand story about a certain time. Most of the authors experienced this decade in person, often being the protagonists of the cultural scene of the time. This is

evidenced by the autobiographical remarks we find in the book, but also by the emotional charge that accompanies the descriptions of events and artefacts related to the decade. As Jagna Pogačnik aptly observes in her text, the 1980s have become mythological, and a myth seems boring and strange if one has not created it oneself. However, this multi-voiced story – thanks to inviting both theoreticians and practitioners – allows us to see the 1980s from a broad perspective, and the reader does not feel bored or alienated even for a moment.

The publication begins with a text by Tvrtko Jakovina that introduces the political and historical context of the decade. The dynamic changes of staff while attempting to preserve the old order, the first historical revisions going hand in hand with the creation of lists of artists that were critical of the still socialist state, the tensions between Belgrade and Pristina (towards which Croatia remained alarmingly ambivalent), but also the growing nationalisms in almost all corners of Yugoslavia – perfectly illustrate the contradictory nature of the 1980s. The political atmosphere must have emanated onto the cultural field.

The texts in the further part of the publication are devoted to various forms of artistic communication (media, literature, painting, photography, performance, architecture, design, fashion, theatre, film), as well as discuss phenomena from the area of popular culture (rock music, album covers, comics, sport). The inclusion of so many creative fields makes it possible to comprehensively grasp the specificity of the decade: its polyphony, multilingualism, search for new means of expression and pushing the boundaries of the canon.

In their text on the media, Marijana Grbeša and Boris Rašeta analyse the phenomenon of *Start* and *Polet* magazines. Both magazines were ahead of their time, anticipated the future, and at the same time were clashing with the coarse atmosphere of the decade. The authors note that the issues of the time have hardly lost their importance and the 1980s have never ended in fact. Staying on the topic of the media, Zrinka Vrabec Mojzeš uses the example of the cult Radio 101 to draw a vision of the possible development of Croatian society if only the 1990s had not happened to it. The author describes the cult Zagreb radio as an alternative space, free from censorship and the straitjacket of correctness. In this light, Radio 101 can be regarded as the place where the germs of Croatian civil society appeared.

Krešimir Bagić analyses the field of literature. In his view, the 1980s are characterised on the one hand by tremendous fragmentation, and on the other hand by the coexistence of various means of artistic expression, mutual interweaving, and intermediality. Destruction and deconstruction go hand in hand with creation. In this period, the trend is towards individualism, moving away from grand narratives, highlighting diversity, combining postmodern melancholy with narcissism, irony, and self-mockery. On the example of three phenomena (the publication entitled *Bijela knjiga*, the youth press – *Polet* and *Studentski list* – and *Quorum* magazine), Bagić presents three different languages of the decade, and thus the polyphonic nature of that time. The text by Jagna Pogačnik remains in the field of literature, somehow completing the thesis that the only common thread of the 1980s was the lack of a common thread. The prose of that time goes beyond the beaten tracks and opens up to topics and subjects that were previously marginalised. New areas of interest include the city, which becomes the protagonist of a literary text, and the women's writing underestimated so far.

A large part of the book is devoted to the visual arts. Željko Kipke shows how the art of that time processed previous experience, used and reconfigured themes, promoted anti-professionalism and put up resistance to the practices of increasing bureaucratisation. The new artistic activism stood in opposition to liberalism and capitalism and questioned the coming new order. I have the impression that it was the visual arts that first opened themselves to the aesthetics of screaming and ugliness, which contradicted all the rules of capitalism. In turn,

Damir Fabijanić shows that photography developed mainly in the press and that the 1980s were the last decade of great Croatian photographers. The subsequent years brought the commercialisation of this field of art, which influenced artistic photography adversely.

Suzana Marjanić introduces us to the world of Croatian performance of the 1980s, showing its punk aesthetics and the desire for transgression which is part of its nature. Here, performance appears as alternative art that defies canons and official stages, although, in retrospect, it can be said without exaggeration that the artistic work of Tomislav Gotovac, Vlasta Delimar, or even Satan Panonski determined these canons. The findings regarding the architecture of the last Yugoslavian decade turn out to be surprising. Krešimir Rogina calls it the architecture of breath and the space of experiment. It ceases to play a merely ancillary role in grand ideological projects and becomes independent, establishes a new relationship with the city which returns – like in literature – as a subject. Unlike photography, for architecture the 1980s represented the abundance of great personalities, the development of theories and the exchange of ideas, which took place in an international dialogue. In turn, Feđa Vukić portrays the visual landscape of the decade in various design epiphanies (from everyday articles to the visual identification of the largest companies of the time) to show that the spirit of the time in the field of graphic design was mainly shaped by the press (*Polet, Studentski list, Pitanja, Start*), but also by book covers, which became cult. However, this breath of freedom and finesse that had just emerged in the field of graphic design was suppressed by the brutal 1990s.

In her text on fashion as a cultural phenomenon, Ana Lendvaj analyses the influence of postmodern gestures on the transformation of fashion, the interest in recycling, alterations, experiments in form, and the blurring of the line between the art of painting and fashion. This transfer of centres and peripheries – as the other texts in the book also show – becomes a special feature of the decade under discussion. For similar tendencies appear in theatre, as Ivica Buljan shows; theatre was striving then to overcome the limitations resulting from its institutional character. The author presents the litmus tests of not only the Croatian theatre, showing grass-roots attempts to create a new artistic map.

In his text with a significant title “Abortirana dekada [Aborted Decade]”, Jurica Pavičić depicts the history of cinematography of the 1980s against the background of late socialist practices and increasingly evident proto-capitalist tendencies. The author concludes that this specific decade – although it produced some interesting images – has not been continued in any dimension and has had no significant impact on later iconography or film poetics.

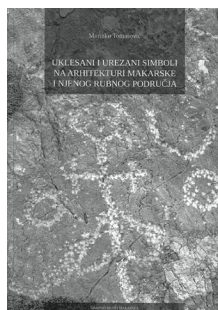
Another text is devoted to a phenomenon that is placed at the intersection of visual and musical arts. Branko Kostelnik makes a subjective selection of 13 best album covers of the 1980s and comments on their content, explains the context in which they were created, and adds his own judgments. As a person who grew up a decade later, therefore weaned on cassettes rather than vinyls (still, however, in the analogue world in which music could not be listened to in an “app”, it had to be physically picked up with one’s hand first), I perfectly understand how important the covers were for the visual landscape. They supplemented the content and harmonised with the sound recording. This text is complemented by an in-depth analysis of the rock music scene by Tomislav Brlek, in which the author presents the transformations within the phenomenon that is rooted in the previous decade, *novi val*, its new incarnations and resemantisations.

The last golden decade of comics is presented by Darko Macan. The economic crisis and the subsequent breakup of Yugoslavia, which meant closing to audiences from other republics, directly affected the fate of this kind of entertainment. The book ends with a text by Boris Dežulović that is devoted to the sports events of the decade. As the author shows, the 1980s began

at the stadium and ended there. In between these matches, Yugoslavia's politicised sport was also slowly dying. The publication is crowned by a full list of exhibit items and performances presented at the exhibition.

Interest in the 1980s is a phenomenon that goes far beyond mere academic curiosity, which would result in a coherent narrative about that time. In the Croatian case, it is primarily a journey to the times before zero hour (I mean the beginning of the 1990s), an attempt to understand what led to it and what preceded it in the broad scheme of events. It is also a return to the times of innocence and serenity, a kind of harmless retromania whose central principle is that culture gladly feeds on its own past. Both the exhibition and the book not only reconstruct the image of the 1980s, but also create it, assemble it, compose it once again. They reconstruct the atmosphere, the points of tension, the transition process that lasted throughout the decade and was intensely perceived in the area of culture. It was through the prism of culture – as the book proves – that was the best way to tell the story of the 1980s and to avoid ideological disputes and the need to take explicit political stands. This is the best possible strategy to tell the story of not always comfortable legacy of Yugoslavia.¹

Ewa Wróblewska-Trochimiuk
Institute of Slavic Studies
Polish Academy of Sciences
ORCID: 0000-0002-1594-3306

Marinko Tomasović, Urezani i uklesani simboli na arhitekturi Makarske i njenog rubnog područja, Gradski muzej Makarska, Makarska 2019., 128 str.

Monografija arheologa i povjesničara umjetnosti Marinka Tomasovića uz opsežan popis izvora i literature razdijeljena je u 27 manjih poglavlja raskošno opremljenih s dvjestotinjak vrhunskih fotografija Brankice Pejković. Knjiga je rezultat dugogodišnjega prikupljanja arheološke, etnološke i folklorističke građe na području grada Makarske i njegova rubnoga prostora omeđena prigradskim naseljima na padinama Biokova: Velikim Brdom, Makrom i Kotišinom te selima i zaseocima poput Zakuće, Žliba, Gojaka, Puharića, Žarnića, Srzića i dr. Ta prostorna cjelina nikada još nije bila istraživana u kontekstu humanističkih znanstvenih disciplina, a gotovo nikako ni spominjana u literaturi. Posebnost monografije očituje se u gorljivoj zanimanju autora za neprimjetne, pa stoga i neistraživane, uparane motive u kamenu ili žbuci na svetištima i drugim građevinskim objektima. "Neugledni oblici na gradnjama, stilski atipični i vremenom

¹ This review was produced under project no. 018/31/D/HS2/03127, funded by the National Science Centre, Poland.

nastanka glavninom nereferečni” poveznica su svih lokaliteta i predloženi su u kataloškom dijelu monografije kroz 134 opisne kataloške jedinice. Minuciozno obrađena prikupljena građa otvara nove horizonte sagledavanja makarskoga Podbiokovlja i grada Makarske. Rijetki su istraživači koji na “beznačajnim” fasadnim ogrebotinama otkrivaju kulturološke zanimljivosti i zatopljeni svijet ljudskih strahova, nadanja, želja i vjerovanja. Dojmljivo to potvrđuje ne samo izgled ove monografije već i tekstovi zapisani istančanim jezikom znalca zavidne akribije, istraživačke fascinacije i poetske doživljenosti. Iako je Tomasović sporadično već tumačio te male zavodljive arhitektonske simbole u nekolicini svojih tematskih radova “glavninom usmjerenih arheološkim topografskim cjelinama”, u monografiji ih je objedinio s dodatnim etnološkim i folklorističkim “natruhama”, koje razvijaju unutarnju dinamiku cjelokupnoga sagledavanja zadane prostorne problematike. U njezinu iščitavanju autor ističe važnost kolektivne memorije u tumačenju jednostavnih arhitektonskih “marginalija”. Međutim, ona ovdje uvelike nedostaje te je autor prepušten svojoj znanstvenoj intuiciji u razlučivanju apotropejskih značenja uparanih simbola u doživljaju čovjekove svakodnevice.

Uz autorov kritički pristup postojećoj raznolikoj literaturi iz koje je razvidna tek evokacija uklesanih simbola, jasno je da je Marinko Tomasović svaku i najmanju napomenu u više od 170 citiranih bibliografski jedinica koristio kao važno izvorište potvrde svojih zapažanja. Svaki urez, bilo da je riječ o križu, pentagramu, mjernoj oznaci, ili o životinjskom motivu, pažljivo je promatran u razno doba dana, izmjereno, dokumentirano i prezentirano u knjizi. Na arhitektonskim marginalijama Tomasović nam pokazuje da to nisu tek obične urezotine i rezbe, već da je riječ o pronositeljima dubokih ljudskih intima, proživljavanja trenutaka i vjere u boljitak. Po brojnosti prednjače raznoliki oblici križeva na koje je već davno upozorio i Cvito Fisković, a čija “upozorenja” postaju nit vodilja Marinku Tomasoviću u tkanju njegove monografije. Križ je najbrojniji, najučestaliji, ali i vremenski najteže odrediv motiv, evidentiran ne samo brojčanim stanjem u prostoru (ukupno 235 pouzdanih križeva) već i njegovim tipološkim odrednicama (latinski, grčki, Petrov križ, Tau križ, kristogram itd.), a potom i načinom izvedbe (uklesan, uparan, oslikan ili žbukom nanesen). Po brojnosti dominiraju latinski i istokračni, odnosno grčki križevi, koji uglavnom pripadaju 18. i 19. stoljeću. Rijetki su križevi poput kristograma (Kristova monograma), Petrova, Filipova ili pretpostavljenoga Tau križa, no i oni su zamijećeni na prostoru Makarske i Makra. Križevi upisani u kružnicama ili elipsama apostrofiraju nebesko i cikličko poimanje života i apotropejskoga su značenja. Posebna pozornost je usmjerena na pentagram ili Salomonovo slovo i njegovu izrazitu apotropejsku simboliku, koju Marinko Tomasović na opisu primjera iz Makra objašnjava kao “čuvara reda” i “simbola opće zaštite umrlih”. Salomonovo slovo je izuzetno i po sačuvanoj predaji prema kojoj se njime označavalo mjesto ukopa nekrštene djece. Pentagram, simbol vječnosti i magični simbol koristio se posebice u srednjem vijeku kao simbol pet Isusovih rana, a kao apotropejski znak odbijao je đavolje sile. Evidentirani primjer odražava njegovu popularnost u 19. stoljeću kad se kao apotropej urezivao uz vrata i prozore kuća diljem Europe jer se vjerovalo da znak ne dopušta mörama mučenje čovjeka u snu. Njegova apotropejska snaga istaknuta je u pučkim ljekarušama gdje se zajedno s križem koristio za liječenje *plamca* (groznice) te kao zaštita za blago s kojim čovjek živi i od kojega živi. Zato je zdravlje koze, ovce ili magarca bilo od neprocjenjive važnosti, a posebice se čuvalo zdravlje pčela te se pentagram urezivao uz košnicu. Istaknut je primjer stilizirana srca i dvije strelice, drevni motiv poznat iz norveških zapisa magijskih molitvi u razotkrivanju lopova. Makarski primjer istoga motiva Tomasović spretno smješta u kontekst apotropejskoga simbola zaštite imovine vlasnika. S kulturnoanimalističkoga očišta zanimljivi su rijetki životinjski prikazi u Kotišini i uz križeve u Vepricu (svetištu Majke Božje Lurdske). Na tom prostoru Tomasović se osvrće na čašćenje sv. Andrije i sv. Martina, tzv. vučjih svetaca čiji kult propituje u zaštitničkom kontekstu, ističući da se “prikaz životinja [...] može razumjeti kao likovni zagovor za zaštitu blaga”. Pritom autor nesvjesno razotkriva svoju privrženost vitalnoj animalističkoj tematici uti-

snutoj u zamagljena pučka vjerovanja, koja su prepoznatljiva na širem južnoslavenskom arealu, no na makarskom mikrotoponimijском prostoru su do te mjere ukopana u prošlost da ih je gotovo nemoguće dosegnuti. Objašnjeno je to “transformacijom prigradskog, danas gotovo posve raseljenog sela”, društveno-migracijskom pojavom koja odnosi u zaborav mitološke predodžbe i iskonska vjerovanja malih prostora.

Posebnost su majstorske i klesarske oznake zabilježene najvećim brojem u središtu Makarske na sakralnim i profanim objektima. One su u ovoj monografiji prvi put sustavno obrazložene i pažljivo dokumentirane. Autorova pozornost nije uvijek usmjerena isključivo na vidljive arhitektonske minijature već i na površinske obrise na kamenu koje razabire samo oko iskusna tragača. Ti nejasni oblici, uglavnom križevi, izvedeni su najčešće nazubljenim čekićem ili dljetom sitnog zuba, izloženi su atmosferskim promjenama pa tako teško prepoznatljivi, ali ne i zanemareni u Tomasovićevim terenskim zapažanjima. Tomasović posebno razrađuje mjesta upisanih križeva (dovratnici, doprozornici, nadvoji ulaza, pragovi, zabati kuća, spojevi krova, mlinovi, utvrde, raskrižja i sl. U tom smislu zanimljiv je prostor triju mlinova (dva uz potok Vepric i jedan u Makru) i fortifikacijski objekt Velikog kaštela u Kotišini. Na oba lokaliteta veći broj križeva ima svrhu obrane od zla, nerealnoga koje je moguće tumačiti isključivo kroz etnološko-folklorističku percepciju jer se odnosi na obranu od nadnaravnih bića, i realnoga koje se odnosi na pobjedu u boju i obranu od ratnih stradanja. Naime, mlinice su u pučkom svjetonazoru povezane sa *stravinama* ili *plašinama*, kako piše već i Frano Ivanišević, pa kao nečista i prevratnička mjesta, heretička okupljališta, sastajališta izmaštanih bića od vila do vukodlaka uvijek su izvan naselja. Zamijećeno gomilanje križeva na ovom mjestu (16 na dva mlina) moćno je sredstvo obrane od nadnaravnoga, od *stravina* te su zaštita vlasnika i korisnika mlina. Uz fantazmagorično pučko predočavanje mlinica, Veliki kaštel pak u Kotišini, koji je adaptirana pećina za potrebe skloništa i obrane od Osmanlija iz 17. stoljeća, evocira realno vrijeme Kandijskoga rata (1645. – 1669.), ratnih strahova i stradanja. Visoko na zidu kaštela su tri istokračna najstarija sačuvana primjera uklesavanja križeva na arhitekturi makarskoga područja (tri latinska križa su mlađe provenijencije). Prema Tomasoviću oni evociraju temeljni slogan kršćanstva: *In hoc signo vinces – U ovom ćeš znaku pobijediti*. Oživljena je tako legenda o Kristovu ukazanju caru Konstantinu uoči bitke na Milvijskom mostu 312. godine i kristogramu iscrtanom na štitove Konstantinove vojske. Nedavno obnovljenom kaštelu predviđa se svijetla budućnost u kulturološkom i turističkom kontekstu oživljavanja Podbiokovlja.

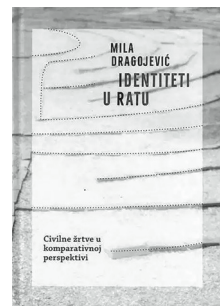
Koliko god su križevi bili najčešći motiv uklesavanja, isto su toliko i namjerno uništavani, “neutralizirani” nazupčanim kvadratnim čekićem, i to najčešće na vidljivim mjestima (gradska kamena česma na glavnom trgu) “pri čemu su ideološki motivi tijekom većeg dijela druge polovine 20. st. najvjerojatnije razlogom njihovog uklanjanja”, zaključuje Marinko Tomasović. Prirodne usjekotine u kamenu koje nerijetko imaju oblike križeva dodatno su zanimale Tomasovića, koji bilježi zanimljiv primjer ucrtanoga križa u kružnicu fosilnoga ostatka školjke tzv. ruže. Autor nije zaobišao ni slučajne vodoravne usjeka u kamenu na dovratnicima koje povezuje s kretanjem vozila uskim ulicama gradske jezgre, na koje nitko nikada nije obraćao nikakvu pozornost.

Obiljem izvrsnih fotografija, riječju, akribijom, a nadasve zaintrigiranošću koju prenosi na čitatelja, Marinko Tomasović je ovom knjigom pomaknuo svoje istraživačke arheološke i povijesno-umjetničke “opsjednutosti” na etnološka i folkloristička zanimanja. Time je pokazao važnost interdisciplinarnosti, koja je nezaobilazan način za upoznavanje mikrotoponimije koja krije neprocjenjiva kulturna blaga namijenjena istraživačkim duhovima budućih generacija, ali i kulturološkom oplemenjivanju svih nas.¹

Antonija Zaradija Kiš

¹ Ovaj je rad (prikaz) sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost u okviru projekta Kulturna animalistika: interdisciplinarna polazišta i tradicijske prakse (IP-2019-04-5621).

**Mila Dragojević, Identiteti u ratu.
Civilne žrtve u komparativnoj
perspektivi, Srednja Europa, Zagreb
2020., 195 str.**

Pred nama je iznimno važna studija politologinje Mile Dragojević o okolnostima i uvjetima pod kojima dolazi do nasilja nad civilima tijekom rata. Na hrvatskom je objavljena samo godinu dana nakon američkoga izdanja (*Amoral Communities: Collective Crimes in Time of War*, Ithaca, Cornell University Press, 2019.) u izvrsnom prijevodu Dalibora Zrne. Autorica teorijski povezuje politološke spoznaje o političkom nasilju s interdisciplinarnim studijama o genocidu dok analizira za politologe rijetko, a za discipline kao što su etnologija i kulturna antropologija uobičajeno korištenu građu – intervjue s osobama iz ratom zahvaćenih područja. Autorica je odabrala proučiti nama bliski slučaj, nasilje nad civilima u Hrvatskoj, tijekom ratnih godina 1990. – 1995. Knjiga međutim nije tek studija jednoga slučaja. Njezinoj relevantnosti u teorijskom smislu pridonosi komparativan materijal iz Ugande i Gvatemale, gdje je autorica također osobno istraživala. Oba ta aspekta, i činjenica da je fokus na Hrvatskoj kao i činjenica da se hrvatski slučaj razmatra u komparativnom kontekstu, čine ovu knjigu dvostruko zanimljivom, kako onima koje više zanima razumijevanje lokalnih procesa tako i onima koje će zanimati teorijski zaključci o mehanizmima nastanka nasilja nad civilima u ratnim okolnostima.

Razmatrajući nastajanje civilnoga nasilja Dragojević se oslanja na noviju politološku literaturu o političkom nasilju. Ona uglavnom proučava nasilje nad civilima kao dio vojne strategije s ciljem ostvarivanja političkoga nadzora nad određenim područjem. Postojećoj teorijskoj literaturi Dragojević dodaje uvid da civilne žrtve u ratu nisu samo kolateralna šteta u ostvarivanju vojnostrateških ciljeva već su i žrtve političkih strategija. Autorica uvjerljivo pokazuje da su civili žrtve ciljanoga nasilja političkih stratega unutar lokalnih zajednica u specifičnim okolnostima u kojima etnički identitet biva povezan s određenim političkim ciljem i nametnut kao jedini mogući politički identitet. Istodobno argumentira i da nije moguće raditi generalizacije o tome kako sjećanja na povijesne valove nasilja oblikuju političko ponašanje u novim okolnostima.

Do danas je nastao velik broj politoloških, socioloških i historiografskih studija okolnosti i uzroka raspada Jugoslavije i ratova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. I u etnologiji/kulturnoj antropologiji nekoliko se autora bavilo tim temama, iz tipičnoga disciplinarnog očišta “običnih ljudi” i njihovih strategija preživljavanja u uvjetima rata, nasilja i straha, gubitka svakodnevne normalnosti i stvaranja neprijateljstva u dotad mirnim multietničkim zajednicama (v. Dunja Rihtman-Auguštin, Maja Povržanović Frykman, Stef Jansen, Xavier Bougarel i drugi). Knjiga Mile Dragojević povezuje te makroanalitičke i mikroanalitičke pristupe temi. Polazeći od teze o *etnicizaciji kao mobilizacijskom činu odozgo*, od strane vodećih političkih aktera, kojom se *etniciteti instrumentaliziraju u svrhu političkoga cilja ostvarivanja države kao etničke države*, Dragojević želi razumjeti *mehanizme na lokalnoj razini* koji povezuju političku etničku mobilizaciju na razini države s uprezanjem ljudi u lokalnim zajednicama u isti cilj, a s posljedicom da neki među njima potom počine nasilje nad pripadnicima svojih lokalnih zajednica, bili oni istoga ili različitoga etničkoga identiteta. Uz pomoć 131 dubinskog intervjua s ljudima s obje strane ratnoga bojišta (intervjui obavljeni tijekom 2013. i 2014.) i arhivske građe (npr.

Documente, Hrvatskoga memorijalno-dokumentacijskog centra Domovinskog rata), autorica uvjerljivo objašnjava zašto je u nekim hrvatskim regijama došlo do nasilja nad civilima, članovima zajednice (Slavonija, središnja Hrvatska, sjeverna Dalmacija), a u drugima nije (Gorski kotar, sjeverozapadna Hrvatska). *Differentia specifica* tih regija je u nastajanju “amoralnih zajednica” ili u njihovu izostanku.

Dva su ključna mehanizma kojima se nasilje u lokalnoj zajednici omogućuje – isključivanjem iz zajednice osoba s umjerenim političkim stavovima, tj. osoba koje se suprotstavljaju procesu političke etnizacije na lokalnoj razini te podizanjem fizičkih/teritorijalnih granica između članova zajednice. Isključivanje umjerenjaka, tj. osoba koje se odbijaju prikloniti dominantnim političkim identitetima i prihvatiti etnizaciju svakodnevice odvija se putem društvenoga izoliranja, nadzora i ciljanoga nasilja i prijetnji. Lokalno stanovništvo koje je prihvatilo političku etnizaciju tim taktikama postupno uklanja lokalni otpor dominantnom etnopolitičkom identitetu, a nasilje postaje dio svakodnevice. Zajednice koje onemogućavaju pojedincima da se slobodno izjasne ili postupaju u skladu s vlastitim stavovima, Dragojević naziva “amoralnim zajednicama”, što je ujedno i naslov originalnoga, engleskog izdanja knjige. Koncept amoralne zajednice jedinstveni je doprinos ove studije: amoralne zajednice su zajednice onkraj morala; to su zajednice u kojima su osobe lišene slobode da žive svoje političke odabire, a ako se ne žele podvrgnuti diktatu dominantne etnopolitičke opcije, bivaju izolirane ili udaljene, a ponekad i ubijene! Upravo zbog nametnutoga odabira između isključivih etnopolitičkih opcija u takvim zajednicama nasilje nad običnim ljudima (civilima) i u izvanvojnom kontekstu postaje zamislivo i, štoviše, realizira se. Naime, u amoralnim zajednicama ono se opravdava kao oblik (preventivne) samoobrane. Nasilje biva počinjeno i nad pripadnicima vlastite etničke skupine i pripadnicima druge etničke skupine.

Ovi teorijski zaključci rezultat su detaljne analize triju slučajeva – Hrvatske, Ugande i Gvatemale. Osvrnut ću se samo na prvi, jer ga hrvatski čitatelji poznaju iz prve ruke. Povezivanje političkoga cilja stvaranja hrvatske države s etničkim predznakom dominantni je politički diskurs krajem 1980-ih i početkom 1990-ih godina. Njegova je zrcalna slika etnizacija u Srbiji, koja zahvaća i Srbe u Hrvatskoj. Postupno se etnizacija s državne “spušta” na lokalnu razinu, gdje se njezini zagovaratelji nameću kao politički lideri i obračunavaju s neistomišljenicima, umjerenjacima koji ne mogu ili iz nekog razloga ne žele odabrati ni hrvatsku ni srpsku političku opciju ili pokušavaju pronaći kompromisna, nenasilna i neetnizirana rješenja za nastali društveni sukob. Obračun započinje izoliranjem tih ljudi i prijetnjama, zatim nasilje eskalira, pa se i ubijaju oni koje se drugačije nije moglo zaplašiti. Nasilje, u kojem neumjereni ili ekstremni članovi zajednice likvidiraju umjerenjake iz vlastitih redova, započinje, dakle, kao *intraetničko*. Paradigmatički primjeri su ubojstvo osječkog šefa policije Josipa Reihl-Kira u Osijeku u ljeto 1991. na hrvatskoj strani i predsjednika općine Vrginmost Dmitra Obradovića 1992. godine na srpskoj strani. Obojica su nastojala spriječiti da etnizacija postane dio svakodnevice i podijeli ljude u svim aspektima njihova svakodnevnoga života (na poslu, u školi, u obiteljima, u druženjima).

Pronositelji etnizacije na lokalnoj razini dižu konkretne fizičke pregrade, barikade. Svoju premijeru doživjele su u tzv. balvan revoluciji još u ljeto 1990. godine kad Srbi postavljaju prepreke na glavnim prometnim pravcima u Hrvatskoj. Barikade imaju funkciju ograditi zajednicu, i tako navodno zaštititi dominantnu etničku skupinu u zajednici od prijetnji suparničke skupine. No, njihov je glavni efekt onemogućavanje slobodnoga kretanja i kontrola onih koji ih pokušavaju prijeći, kao i nadzor onih unutra, posebno ako se ne slažu s radikalnim političkim ciljem, ovdje konkretno odcjepljenjem. Jednom uspostavljene granice potom se proglašavaju Srpskom autonomnom oblasti (SAO; u rujnu 1990.), a u svibnju druge godine i Republikom Srpskom Krajinom (RSK) te tijekom pune četiri godine postaju i crta razdvajanja i ratna bojišnica između

Republike Hrvatske i pobunjenih Srba. Unutar novopostavljenih granica vlastodršci se koriste zastrašivanjem i raznim oblicima nasilja protiv civila, prije svega Hrvata koji u njima žive percipirajući ih kao potencijalne neprijatelje. Na samoproglašenim srpskim teritorijima tada dolazi do masovnog ciljanog *interetničkog* nasilja. Njegove žrtve su, između ostalih, stanovnici mjesta Lovas i Čelije u istočnoj Slavoniji, stanovnici Gline u središnjoj Hrvatskoj, ili pak stanovnici Škabrnje i Vukovara nakon njegova pada 18. studenoga 1991. godine. Autorica će zaključiti: “[S] ada postoje opsežni dokazi da je nasilje nad civilima u određenim multietničkim zajednicama diljem Hrvatske predstavljalo političku strategiju, jer se dogodilo nakon što su oružane snage počinitelja već uspostavile vojnu kontrolu nad područjem, a ljudi su ciljano napadani na temelju svoje pretpostavljene etničke pripadnosti” (str. 142). K tome, napadane su i ubijane ne samo osobe na osnovi njihove pretpostavljene neprijateljske etničke pripadnosti (Hrvati) već i Srbi temeljem njihove potencijalne političke neloyalnosti režimu RSK-a. U ovoj se fazi sukoba, dakle, nasilje nad civilima realizira i kao *intra-* i kao *interetničko*. Ono služi zastrašivanju, uklanjanju moguće političke opozicije te općemu nadzoru zajednice i njezinoj daljnjoj etnizaciji.

Interetničko nasilje je imalo i druge strašne posljedice: poticanje međuetničke mržnje, viktimizaciju vlastite etničke skupine, rast želje za osvetom i minimiziranje vlastitih zločina nad civilima. To je pokrenulo nekontroliranu “spiralu nasilja” nad civilima i na hrvatskoj strani. Ona je kulminirala u zločinima nad civilima u Gospiću 1991. i nakon vojnog oslobođenja okupiranih teritorija u akciji Oluja 1995. godine. U tom je kontekstu razumljivo da uoči te vojne akcije deseci tisuća stanovnika s teritorija RSK-a, u strahu od osвете i nasilja (i ohrabreni svojim vlastima) napuštaju svoje domove i odlaze prema Srbiji.

Autorica tvrdi da se politički režimi koji koriste ciljano nasilje nad civilima kao političku strategiju za podjelu ljudi koji žive u istoj zajednici urušavaju, “jer se postepeno samouništavaju gubitkom legitimiteta kada nastave vladati, ne dobivajući političku potporu uspješnim politikama, već neprestano tražeći i nastojeći eliminirati prijatnu političke oporbe iznutra” (str. 164). Ta rečenica vodi zaključnom poglavlju i zaokruživanju odgovora na dva isprepletana pitanja na koja je u knjizi tražila odgovore: *Zašto i kako dolazi do zločina nad civilima u istoj zajednici?* Na hrvatskom i na dva druga slučaja knjiga uvjerljivo pokazuje mehanizme koji dovode do nasilja te, što je važnije, vodi zaključku da ono nije neizbježno, odnosno da se može spriječiti. Da ponovim: kad se procesi etnizacije (povezivanje političkoga cilja s etničkim identitetom) na državnoj i lokalnoj razini poklapaju, stvaraju se uvjeti pogodni za kolektivne zločine nad civilima tako što se lokalno pokreću dva mehanizma – isključivanje umjerenih i proizvodnja fizičkih granica. Tamo gdje ta dva mehanizma nisu bila na djelu, u Gorskom kotaru i u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, nije bilo ni zločina protiv civila, tj. osobe se nisu ciljano napadale na osnovi njihovih pretpostavljenih identiteta ili političkih odabira.

Iz studije proizlazi da je zločine moguće spriječiti prihvaćanjem pluralizma političkih opcija i identiteta i zaštitom ljudskih prava. Pri tome je ogromna uloga političkih lidera i na državnoj i na lokalnim razinama da ne monopoliziraju i ne nadziru političke identitete ljudi. Oboje je važno i u poslijeratnom periodu, kad valja sanirati podjele do kojih je došlo kao posljedica rata i nasilja nad civilima. Ova i druge studije pokazuju da nekažnjavanje počinitelja civilnih zločina, na kojoj god strani bili počinjeni, smanjuje vjerojatnost pomirenja u zajednicama te i nadalje ljude drži zarobljene u viktimizacijskom diskursu, a na štetu empatičnosti prema *svim* civilnim žrtvama bez obzira na njihovu etničku pripadnost. Stoga, knjiga ne nudi samo *lekcije iz prošlosti* već i *lekcije za sadašnjost*, a s ciljem *budućnosti* da se opisani događaji ne bi ponovili. Nadam se da će to njezini čitatelji znati prepoznati te da će njezin doseg obuhvatiti i nositelje političke moći koji do danas tendiraju instrumentalizirati etničke identitete u političke svrhe.

Jasna Čapo

Križo Katinić, Sve su minute bitne. Antropološko-psihoterapijski pristup smrti, Jesenski i Turk, Zagreb 2020., 101 str.

U knjizi *Sve su minute bitne: antropološko-psihoterapijski pristup smrti*, Križo Katinić, psihijatar, psihoterapeut te profesor i predavač na nekolicini visokoškolskih institucija, propituje odnos prema umiranju i smrti. Autor svoja razmatranja, osim na relevantnoj literaturi koja se bavi potonjom problematikom, temelji na dugogodišnjem iskustvu rada u klinici za psihijatriju i na psihijatrijskom liječenju onkoloških pacijenata. Tekstovi su mu prožeti filozofskom mišlju trojice predstavnika egzistencijalističke filozofije, što ne čudi s obzirom na to da je doktorirao u području humanističkih znanosti (polje filozofija). Knjiga se, uz predgovor, sastoji od tri poglavlja, od kojih je svako podijeljeno na nejednak broj potpoglavlja. Na njezinu kraju nalaze se crtice iz autorove profesionalne biografije.

U predgovoru knjige Katinić kritički sagledava suvremeni pristup umiranju i smrti. Pritom upućuje na sve češće uskraćivanje pružanja utjehe oboljelima i njihovim bližnjima u procesu nošenja s bolešću. Autor smatra da tješjenje "proizlazi iz priznavanja i prihvaćanja stvarnosti" te da je u tradicionalnoj kulturi pretpostavljalo "aktivan način odnošenja prema patnji i bolesti". Suprotno tome, danas se tješjenje obično povezuje s nemoći, stoga ga se nerijetko relativizira. Tematizirajući načine borbe s teškim bolestima, Katinić propituje odnos oboljelih prema Bogu, opisujući ga kao teško objašnjiv proces obilježen stalnim mijenama. S tim u vezi rezimira da se na koncu svi (ne)vjernici suoče s jednim te istim pitanjem koje glasi: "Što će biti poslije? Je li kraj definitivn?" Naposljetku, autor ukazuje na to da je unutar suvremene medicine smrt postala svojevrstan sinonim za njezin neuspjeh i da se zbog toga, iako je smrt nezaobilazna sastavnica života, nastoji ignorirati tema umiranja i smrti. Polazeći od ideje da negiranje vlastite i tuđe smrtnosti umiranje čini privremeno podnošljivijim, Katinić predlaže da se smrt prigri kao neminovnost življenja.

U prvom poglavlju, "Filozofski aspekti smrti", autor iznosi određene postavke teorija triju nositelja filozofije egzistencijalizma, točnije Sørenea Kierkegaarda, Karla Jaspersa i Viktora E. Frankla. Riječ je o filozofima na temelju čijih gledišta o smrti i smrtnosti bazira svoja promišljanja o tim fenomenima. U kontekstu predstavljanja Kierkegaardove teorije, Katinić se referira na njegovu tezu prema kojoj nas težnja da sebi priskrbimo vječno spasenje motivira da se neprekidno trudimo da ga zaslužimo, a što nas u konačnici vodi dublje u očajanje.

Do danas se nije uspio, usprkos svim nastojanjima, naći način da izbjegnemo zapadanje u očajanje pri suočavanju sa smrću. Autor objašnjava da psihofizička stanja pacijenata koji boluju od malignih bolesti mogu biti do te mjere mukotrpa da ih je moguće poistovjetiti sa smrću. U tom slučaju "smrt može biti spas od očajanja". Razmatranje filozofije Karla Jaspersa Katinić započinje njegovom tezom koja glasi da "umijeće da se umre čini baš uvjet pravog života". U nastavku analize ističe da Jaspers smatra da je čovjek vrlo često zaokupljen pitanjem smrtnosti i smrti te da mu je to propitivanje nužno kako bi se zbližio s Bogom i osigurao sebi vječno spasenje. Bez obzira na svijest o smrtnosti, Jaspers naglašava važnost dokazivanja vlastitog

života, u smislu samopotvrđivanja, ali i uspostavljanja odnosa s drugima. Govoreći o Jasperovu suvremeniku, Franklu, austrijskom psihijatru i filozofu, autor se osvrće na jednu od njegovih ključnih tvrdnji koja govori da “smrtnost čovjeka ili neizvjesnost trenutka umiranja ne smije po sebi oduzeti životu smisao”. U potrazi za smislom života čovjek nastoji premostiti strah od smrti. Prema Katiniću, dominantni suvremeni trendovi nošenja sa svjesnošću o smrtnosti su “zabava, užici, lakoća, utapanje u prosječnosti, provizornost, pristajanje na nemoć i sklanjanje u stranu”. Čovjek se najčešće hvata u koštac s (be)smislom svojeg života tek u trenucima donošenja nekih krucijalnih odluka i suočavanja s gubicima. Na kraju potpoglavlja o Franklovoj filozofiji, autor spominje logoterapiju, odnosno Franklov terapijski pristup čija je svrha pomoći klijentu u pronalaženju smisla u životu unatoč izvjesnosti smrti.

Drugo poglavlje “Fenomenološko-antropološki aspekti smrti” donosi Katinićeva promišljanja o smrtnosti i smrti kroz petnaest potpoglavlja. U prvom od njih autor tematizira razlike između tradicionalnog i suvremenog shvaćanja tih dvaju fenomena. U pogledu toga ističe da je većina populacije još prije pola stoljeća bila trajno zaokupljena iscrpljujućim radom i rješavanjem egzistencijalnih pitanja. Smrt je ponekad simbolizirala, kako kaže autor, “kraj patnje i trpljenja, koliko god to danas paradoksalno zvučalo”. Dalje u tekstu navodi da je suvremeni čovjek, s ciljem da izbjegne suočavanje sa svojom smrtnošću, podlegao konzumerizmu i različitim oblicima “pasivne zabave”. Katinić na kraju prvog potpoglavlja konstatira da su zahtjevi današnjeg društva poprilično veliki, ali da djeluju zbunjujuće jer su nejasno definirani. Suprotno tome, u tradicionalnoj kulturi sustav vrijednosti i pravila ponašanja bili su jasno i konzistentno utvrđeni. U sljedećem potpoglavlju autor produbljuje kritiku suvremenog društva, dodajući da zanemarivanje duhovnosti i prorjeđivanje neposrednih susreta, koji su nekada “predstavljali temeljni sklad i sigurnost pojedinca”, negativno utječe na mnogobrojne aspekte kvalitete života. U trećem potpoglavlju Katinić razmatra fenomen “tuđe” i “vlastite” smrti. Osnovna misao koja se ovdje nameće govori o neminovnosti propitivanja vlastitog života i smrtnosti tijekom procesa tuđeg umiranja i smrti. Izvjesno je da kroz to iskustvo razvijamo svijest o vrijednosti života, stoga nije rijetkost da medicinsko osoblje s odjela na kojima su hospitalizirani pacijenti koji se liječe od teških i neizlječivih bolesti ne želi otići raditi manje stresan posao, s manje zahtjevnim pacijentima. Za “vlastitu” smrt autor kaže, referirajući se na francuskog antropologa Louisa-Vincenta Thomasa, da je “sve nemjerljivo u odnosu” na trenutak kada ona nastupi. U četvrtom potpoglavlju Katinić podsjeća da su, unatoč nastojanju medicinske struke da pod svaku cijenu sačuva život, neuspjesi u liječenju neizbježni. Nije rijetkost da obitelj preminulog, zbog iluzornih nadanja vezanih za njegovo ozdravljenje, pokuša svaliti krivicu za njegovu smrt na liječnike i ostalo medicinsko osoblje. Liječnici zbog pritiska od, često nerealnih, zahtjeva pacijenata uzmiču i nalaze zakrilje u dostignućima vlastite struke. Ti uzmaci posljedično mogu izazvati zbunjenost kod pacijenta, a kod liječnika potencijalno stvoriti osjećaj nemoći. Autor napominje da većina pacijenata prema svojem liječenju ima subjektivan pristup, što je razumljivo “jer je uvjetovan i diktiran strahom za zdravlje i život”. Katinić se kritički osvrće na tehnologizaciju i birokratizaciju medicine, upozoravajući da ti procesi dehumaniziraju dinamiku odnosa između pacijenta i liječnika. Uz to, skreće pozornost na opći trend reduciranja neposrednih susreta među ljudima. Peto potpoglavlje autor je rezervirao za elaboriranje modela umiranja koji je koncipirala američka psihijatrica Elisabeth Kübler-Ross. Spomenuti model sastoji se od pet faza i započinje s *negacijom* (*nepriznavanjem, osamljivanjem*). Katinić je opisuje kao proces u kojem oboljeli privremeno odbijaju činjenicu da su bolesni, no to ne podrazumijeva njihovo protivljenje liječenju. Naime, pojava bolesti korjenito mijenja njihovu svakodnevicu te im je jednostavno potrebno određeno vrijeme za adaptaciju na novonastalu situaciju. Nakon *negacije* nastupa faza *gnjeva* (*pobune*) u kojoj oboljeli najčešće osjećaju frustraciju zbog ograničenja i nepredvidivog tijeka bolesti. Poneke od njih preplavi osjećaj grizodušja zbog toga što nisu sigurni jesu li dovoljno brinuli za svoje zdravlje, dok su drugi ogorčeni na “nepravednu bolest”.

Autor daje legitimitet svim reakcijama oboljelih na bolest "jer su im u bolesti mogućnosti objektivno sužene". U trenucima kada proživljavamo teške situacije i bolest, život počinjemo sagledavati iz dotad nepoznate perspektive te započinjemo provoditi "svojevrsnu životnu inventuru". Tada rekapituliramo svoje djetinjstvo, odrastanje i mnoge druge živote faze, a samim tim i odnose s bližnjima, što nam istovremeno može djelovati olakšavajuće, ali i otežavajuće. Emocije i zaključci koji proizlaze iz tih samoosluškivanja, prema mišljenju Katinića, u stalnoj su mijeni i procesu redefiniranja. Autor na koncu zaključuje da je za nošenje s bolešću izuzetno važno, ako ne i najvažnije, naoružati se strpljenjem. Treća faza umiranja, prema Kübler-Ross, jest *cjenkanje (nagodba)* koje pretpostavlja nastojanje da oboljeli uspostavi ravnotežu između težnje za održavanjem na životu i poniranja u depresiju. Riječ je o periodu u kojem se potonji, nakon što podnesu prvotni šok spoznaje o prisutnosti bolesti i potroše gotovo sve najpessimističnije scenarije o njezinu tijeku, počinju privikavati na nove životne okolnosti. No, unatoč pomirenosti s pojavom bolesti, Katinić upozorava da ne se smijemo "olako zavaravati da su zauvijek prevladali pozitivni trendovi te da je došlo do razrješenja unutarnje krize". U razdoblju adaptacije oboljelih na bolest važnu ulogu imaju članovi njihovih obitelji koji bi se trebali, kako bi im mogli pomoći u tom procesu, suočiti s vlastitim strahom od posljedica njihove bolesti te ograničenja koja im ona nameće. U četvrtoj, *depresivnoj* fazi, oboljeli se periodički ili ponekad u cijelosti prepuštaju bolesti. Autor taj fenomen objašnjava činjenicom da im je zbog prisustva bolesti "dokinuto *planiranje*" te da stoga ne čudi da gube smisao za životom. Osim toga, dodaje da se depresiju uvijek ne može "izvana" lako prepoznati, no da u slučajevima prisutnosti njezina težeg oblika, oboljeli ne može kontrolirati njezine simptome. Kontekstualizirajući depresiju u odnosu na smrt, Katinić je opisuje kao "priznavanje poraza pred onim što slijedi". Peta, ujedno posljednja faza umiranja, jest *prihvatanje (pomirenje)*. Kako se čini, ova faza je olakšavajuća jer se u njoj gasi težnja za pronalaskom objašnjenja za postojeće životne okolnosti. Smatra se da tome doprinosi gubitak snage i nade. Prema mišljenju autora, poželjno bi bilo okončati život "sa što manje ostataka." U idućem potpoglavlju Katinić govori o preživljavanju. U tom kontekstu navodi da se nakon situacija u kojima smo bili u neposrednoj životnoj opasnosti svijest o vrijednosti života obično intenzivira. Ovdje se također osvrće na različitost u poimanju života i smrti između generacija mladih i starijih ljudi te rezimira da je ono fluidno i da se trajno revidira. Naredno potpoglavlje donosi autorova promišljanja susreta sa smrću drugih. S tim u vezi iznosi da pojedini ljudi ostanu vegetirati u procesu žalovanja nakon smrti bliske osobe, dok drugi nastave živjeti, ali uz značajnu rekonstrukciju dotadašnjih stavova o smislu života. U sljedeća dva potpoglavlja Katinić ukratko raspravlja pitanje smrti kao fenomena biografije i temu nesretne smrti. Na početku objašnjava da u pojedinim slučajevima okolnosti smrti nekih pojedinaca do te mjere zasjene njihove živote da oni postanu gotovo nevažni u odnosu na činjenice ili pak previranja vezana za njihovu smrt. Autor nadalje navodi da su vijesti o "nesretnim smrtima", bez obzira na to što se tematiziranje umiranja i smrti u modernom društvu nastoji izbjeći, popularizirane jer su pogodne za prodaju medijima – "smrt postaje potrošački fenomen". U posljednjim potpoglavljima autor analizira (ne)mogućnost nastavka života nakon smrti. U vezi s tim zaključuje da je prirodno da težimo ostaviti trag za sobom nakon smrti, neovisno bio on materijalni, duhovni ili biološki. Štoviše, to stremljenje je pokazatelj da je smrt-nost utkana "od početka" u naše živote. Ovo opsežno poglavlje Katinić završava razmatranjem suicida i eutanazije. U obje rasprave mahom propituje pravo na namjerno prekidanje vlastitog života. No, naposljetku naglašava da se radi o kompleksnim fenomenima koji zahtijevaju dublju i sustavniju analizu s obzirom na to da za sobom povlače brojne etičke i moralne dileme.

Završno poglavlje, "Psihoterapijski aspekti bolesti, smrti i umiranja", autor je podijelio u dva potpoglavlja u kojima razmatra (ne)motiviranost umirućih za liječenje te prednosti i ograničenja psihoterapijskog rada s tom populacijom i njihovim bližnjima. Katinić se pita kako pacijente oboljele od neizlječivih bolesti, usprkos njihovoj svijesti da će ubrzo umrijeti, motivirati da pri-

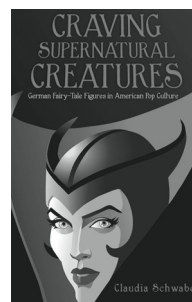
hvate iscrpljujuće terapijske postupke. S tim u vezi upućuje na različite oblike motiviranja, točnije *negativnu* i *pozitivnu* motivaciju te *pasivno pozitivnu* i *aktivno pozitivnu*, kao podvrste ove druge kategorije. S jedne strane, pasivni pacijenti gotovo bezuvjetno prihvaćaju sve metode liječenja koje im se ponude, iako načelno nemaju povjerenje u pozitivan ishod tih terapijskih procedura. S druge strane, pacijentima koji se aktivno uključuju u liječenje, pruža se navodno mogućnost za bolju kvalitetu života. Na koncu, neovisno kojoj kategoriji umirućih pripadali, ostaje otvoreno pitanje njihova doživljaja "konačnog nastupa smrti". Umirući, podjednako kao i oni koji ih okružuju, kroz proces njihova umiranja često osvijeste dotad zatomljene osjećaje i misli o životu.

Govoreći o psihoterapijskim intervencijama, autor tvrdi da one ne mogu biti zamjena za neposredan i prisran odnos među ljudima. Premda, neovisno o toj činjenici, psihoterapijska potpora može biti prilično čvrst oslonac za sve one koji su uključeni u bilo koju fazu umiranja. Od psihoterapijskih pravaca Katinić ovdje izdvaja gestalt terapiju, bihevioralni pristup i logoterapiju. U zadnjem potpoglavlju autor pokušava odgovoriti na pitanje "što može psihoterapija?", pri čemu ističe da ne postoji univerzalni odgovor na to pitanje. Međutim, ono u što je potpuno siguran jest to "da nikako ne treba teško bolesnog prepustiti samom sebi", već je potrebno pružiti mu pomoć kroz bliskost i komunikaciju.

U konačnici može se zaključiti da knjiga *Sve su minute bitne: antropološko-psihoterapijski pristup smrti* može uvelike pridonijeti osvještanju važnosti promišljanja smrti i smrtnosti. Štoviše, njezin sadržaj može potaknuti čitatelje na propitivanje (be)smisla vlastitog života i njegovih vrijednosti. Osim tih značajki, bitno je istaknuti autorovo vješto ispreplitanje teorija brojnih stručnjaka koji su se bavili pitanjem smrti, odnosno života, sa svojim iskustvima psihijatrijskog liječenja oboljelih od malignih bolesti. Unatoč nastojanju da se ovom prilikom obuhvate i razjasne sva temeljna Katinićeva razmatranja, zbog njihove brojnosti neka su (ne)namjerno izostavljena. No upravo ta činjenica može potencijalno pobuditi interes čitatelja prikaza da pročitaju ovu knjigu.

Jelena Seferović

**Claudia Schwabe, Craving
Supernatural Creatures. German Fairy-
Tale Figures in American Pop Culture,**
Wayne State University Press, Detroit
2019., 344 str.

Među recentnijim izdanjima u seriji posvećenoj istraživanju bajke izdavačke kuće Wayne State University Press našla se i monografija Claudie Schwabe posvećena suvremenim američkim prikazima bajkovitih stvorenja, *Craving Supernatural Creatures: German Fairy-Tale Figures in American Pop Culture*. Na istraživanje autoricu je potakla spoznaja o drastičnom zaokretu u percepciji nadnaravnih – napose čudovišnih – bića poput vampira, vukodlaka, mutanata, ili

vještica, koja u tradicionalnim pripovijestima redovito predstavljaju prijetnju koju valja eliminirati, dok u suvremenim (filmskim, televizijskim itd.) adaptacijama postaju junaci s kojima se publika može poistovjetiti. Tako, primjerice, zloglasno čudovište iz morskih ili riječnih dubina koje ugrožava zajednicu i vrebava nevinu junakinju u nedavnom filmu Guillerma del Tora *Oblik vode* (*The Shape of Water*, 2017.) statusom autsajdera zadobiva simpatije publike kao i naklonost glavne junakinje.

Dok su čudovišna, mitološka i ina nadnaravna bića oduvijek gotala ljudsku maštu, autorica u uvodu ističe da od početka 21. stoljeća naš apetit za fantastičnim (pojam nadnaravnog ili fantastičnog široko se koristi kao oznaka za bilo koje izmišljeno stvorenje) poprima sasvim nove, ranije neslućene dimenzije. Više nego ikada prije, smatra Schwabe, "ili se barem tako čini, fantastična su bića u modi i sveprisutna u današnjoj popularnoj kulturi u obliku televizijskih programa i reklama, filmova, kazališnih izvedbi, mrežnih stranica i društvenih medija, romana i fanovske književnosti, poezije, stripova, videoigara, igračaka, odjeće i modnih dodataka, školskih potrepština, nakita, kutija zobenih pahuljica, i druge robe" (str. 11). Suvremenu čežnju za nadnaravnim autorica vezuje uz rastuću proliferaciju bajki i njihovih adaptacija, a trend popularizacije čudovišnog i drugačijeg tumači kao odraz "ideološkog pomaka u poimanju i vrednovanju različitosti u današnjem društvu" (str. 14), kao i pozitivnih kulturnih stremjenja k prevladavanju negativnih stereotipa.

Poklanjanjem pozornosti popularnim adaptacijama bajki, autorica se pozicionira nasuprot mnogih svojih kolega – među kojim je zacijelo najkritičniji Jack Zipes – koji suvremene popularne adaptacije odbacuju kao parazitske, šuplje proizvode lišene dubljeg značenja, koji izdaju poruke i smisao svojih predložaka. Iskazujući neskrivenu ljubav prema popularnoj kulturi u svim njezinim oblicima, Schwabe, pak, smatra da suvremenu zaludenost bajkama ne treba odbaciti kao nešto površno, već se zapitati što nam ona može otkriti o društvu u kojem živimo i njegovim svjetonazorima.

Studija obuhvaća četiri poglavlja uokvirana uvodom i zaključkom, koja istražuju nadnaravna bića njemačke književne (uglavnom romantičarske) tradicije i njihove manifestacije u suvremenoj američkoj popularnoj kulturi. Analitička poglavlja koja čine okosnicu knjige organizirana su prema tematskom ključu, pri čemu svako od njih istražuje jedno ili više čudovišnih stvorenja, te ponire u odabrane primjere sjevernoameričkih filmova, televizijskih serija, stripova i videoigara koji su ili izravne adaptacije poznatih bajki ili se njima nadahnjuju. U središtu zanimanja prvoga poglavlja nalaze se automat (pojam uključuje robote, androide i druge oblike umjetno proizvedenog čovjeka), golem i dvojnjak, bića koja u romantičarskoj tradiciji redovito poprimaju negativne konotacije. Kako bi objasnila transformaciju izvorno prijetećih stvorova u dobroćudna bića koja pobuđuju simpatije i sažaljenje, poput dječaka androida iz *Umjetne inteligencije* (*A.I. Artificial Intelligence*, 2001.) Stevena Spielberga ili eponimskog Edwarda Škarorukog (*Edward Scissorhands*, 1990.), autorica poseže za psihoanalizom, povezujući spomenutu preobrazbu s procesom nadvladavanja zazornog ili jezovitog (njem. *unheimlich*).

Kroz analizu filmskih i televizijskih adaptacija Grimmovih bajki o Snjeguljici, drugo poglavlje istražuje suvremene prikaze zlikovaca, odnosno trend njihove rehabilitacije. Analiza u ovome poglavlju obuhvaća nekoliko žanrovski različitih adaptacija, od Disneyjeva animiranog filma *Snjeguljica i sedam patuljaka* (*Snow White and the Seven Dwarfs*, 1937.) i komedije *Ogledalo, ogledalce* (*Mirror Mirror*, 2012.) do horor filma *Snjeguljica: priča strave i užasa* (*Snow White: A Tale of Terror*, 1997.) i *fantasy* pustolovine *Snjeguljica i lovac* (*Snow White and the Huntsman*, 2012.). Rasprava o "zloj" kraljici iz popularne televizijske serije *Jednom davno* (*Once Upon a Time*, 2011. – 2018.) obuhvaća i objave obožavatelja na forumima i društvenim mrežama. Istražujući filmske i televizijske "zle" kraljice, čija se zloba često pripisuje traumatičnim iskustvi-

ma, Schwabe odlazi korak dalje od psihoanalitičke interpretacije, dijagnosticirajući pojedinim kraljicama psihološke poremećaje. Oslanjajući se na feminističku kritiku, autorica ističe da iako podrivaju stereotip zle, ljubomorom motivirane starije žene, ti isključujući prikazi nerijetko zapadaju u sasvim drugačije stereotipne predodžbe o ženama promoviranjem majčinstva/ majčinskih osjećaja kao sredstva humanizacije zlih ženskih likova.

U središtu trećega poglavlja nalazi se veliki zločesti vuk, tradicionalno krvoločno biće koje se u suvremenim adaptacijama pretvara u zavodljivog vukodlaka ili (uglavnom u filmovima za djecu) infantiliziranog, dobrog vuka. Uz filmove (*Crvenkapica/Red Riding Hood*, 2011.) i televizijske serije (*Grimm*, 2011. – 2017.), ovo poglavlje analizira i popularnu seriju stripova *Bajke (Fables)*, 2002. – 2015.) i njima nadahnutu videoigru *The Wolf Among Us* (2013.), a u obzir uzima i folklor i mitologiju o vukodlacima, koji vrše znatan utjecaj na suvremene adaptacije. Za razliku od drugih analiziranih bića, da bi bio prihvaćen, vuk mora naučiti kontrolirati, “pripitomiti” svoju životinjsku, čudovišnu stranu. Međutim, autorica ne zadire dublje u problematiku tog pripitomljavanja i njegove implikacije za širu tezu o odnosu prikazanog i stvarnog.

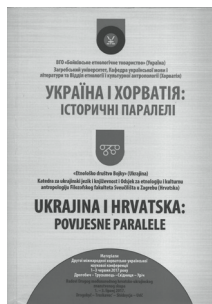
Četvrto je poglavlje posvećeno liku patuljka, čiji su prikazi u njemačkim bajkama često ambivalentni, protežući se od dobronamjernih, gotovo infantilnih bića koja obnašaju funkciju pomagača (“Snjeguljica”) do zlobnih stvorenja koja se samo žele dokopati zakopanog blaga (Grimmova “Snjeguljica i Ružica”). Ponekad je ta ambivalencija upisana u jedinstven lik, što je slučaj s Cvilidretom, kojem ovo poglavlje poklanja posebnu pozornost. Nadalje, u tradicionalnim, germanskom i nordijskom mitologijom nadahnutim prikazima, patuljci čine homogenu skupinu čije se jedinice ni po čemu ne razlikuju. Suvremene, pak, adaptacije diferenciraju članove skupine jedinstvenim izgledom i karakternim crtama. Zaokretu u prikazima likova patuljaka, tvrdi Schwabe, naročito pridonose važne promjene u percepciji invaliditeta. Međutim, iako više puta spominje važnost studija o invaliditetu (engl. *disability studies*) za njezino istraživanje, autorica zapravo ne koristi tu teorijsku prizmu u analizi, niti se detaljnije bavi pitanjem invaliditeta u odnosu na patuljke. Zbog ponavljanja ranijih primjera (uz nekoliko izuzetaka, kao što su romantična *teen* komedija *Sydney White*, 2007.), ovdje predstavljene analize bitno su kraće nego u drugim poglavljima.

Razmotrene zajedno, sve analize ukazuju na centralizaciju ranije marginaliziranih bića i zamjenu njihovih izvorno negativnih prikaza pozitivnima. Iz sporednih ili antagonističkih nadnaravna se bića promiču u središnje uloge, promećući se pritom iz prijatelji društvu u njegove žrtve – žrtve nepovjerljivosti i diskriminacije. Nadalje, suvremene adaptacije pretvaraju plošne figure bajki u složene likove, čije je destruktivno ponašanje često posljedica traumatičnih iskustava ili eksploatacije, i koji se redovito suočavaju s publici poznatim problemima poput obiteljskih sukoba ili romantičnih boljki. Za razliku od tradicionalnih prikaza u kojima je naglasak na načinima na koje se nadnaravno biće razlikuje od publike, središnji fokus sada se premješta na njihove sličnosti. U konačnici, transformacijom plošnih zlikovaca u višedimenzionalne likove razumljivih motivacija ne samo da se destabilizira opozicija dobro/zlo koja čini okosnicu mnogih tradicionalnih bajki već se i publiku potiče na preispitivanje vlastitih predodžbi i sustava vrijednosti.

Iako opetovano naglašava zrcalni odnos društvenih promjena i popularnih prikaza nadnaravnih bića, autorica mu ne posvećuje pomniju pozornost, odnosno ne istražuje zašto i kako dolazi do mijena u medijskom diskursu (osim u kontekstu vrlo labavo definiranog trenda prihvaćanja i slavljenja različitosti). Potreba za detaljnijim promišljanjem o ovoj temi naročito dolazi do izražaja u trenutcima prepoznavanja jaza između stvarnog i prikazanog, uzrokovanog duboko ukorijenjenim negativnim stereotipima, netolerancijom i diskriminacijom koji su itekako prisutni u (sjevernoameričkom) suvremenom društvu. Ipak, u popularizaciji i svojevrsnoj normalizaciji nadnaravnog autorica vidi naznaku da su promjene i moguće i neizbježne.

Usprkos nedostatku pomnijeg promišljanja o uzrocima i društvenom kontekstu analiziranih promjena, te nedovoljno iskorištenom teorijsko-metodološkom aparatu, monografija Claudie Schwabe predstavlja ogledan primjer jasnog i pristupačno pisanog kritičkog promišljanja o suvremenoj popularnoj kulturi nadahnutoj bajkama. Zahvaljujući iscrpnim i poticajnim analizama popularnih primjera iz različitih medija, te vrlo jasnom, žargonom neopterećenom stilu, knjiga će lako privući širok raspon čitatelja, od istraživača bajki, filma i drugih medija, do ljubitelja popularne kulture.

Nada Kujundžić

Ukrajina i Hrvatska. Povijesne paralele. Radovi Drugog međunarodnog hrvatsko-ukrajinskog znanstvenog skupa, ur. Ljubomyr Sikora i Jevgen (Jevgenij) Paščenko, Etnološko društvo Bojky, Drohobycz 2019., 447 str.

Hrvatsko-ukrajinske veze sežu u daleku prošlost, u razdoblje prije dolaska Hrvata na prostor koji danas nastanjuju. Te su veze kroz stoljeća s hrvatske strane održavali velikani kao što su Juraj Križanić i August Šenoa, a informacije o Ukrajini su kroz svoja djela također širili Ivan Gundulić, koji o ukrajinskim kozacima piše u *Osmanu*, te Miroslav Krleža kroz opise strahota Prvoga svjetskog rata na istočnom bojištu, koje je i sam iskusio. Danas se dobri odnosi Hrvatske i Ukrajine očituju u prijateljskim odnosima dviju zemalja te u organizaciji raznih susreta i skupova.

Prvi međunarodni znanstveni skup pod nazivom *Etnogeneza Hrvata i Ukrajina* održan je 2011. godine u ukrajinskim gradovima Drohobycz i Truskavec', a 2013. godine objavljen je zbornik radova s tog skupa. U ovom prikazu predstaviti ćemo radove s Drugog hrvatsko-ukrajinskog međunarodnog znanstvenog skupa *Ukrajina i Hrvatska: povijesne paralele*, održanog od 1. do 3. lipnja 2017. godine također u Ukrajini, u mjestima Drohobycz, Truskavec', Shidnyca i Urič. Organizirali su ga Etnološko društvo Bojky iz Ukrajine te Katedra za ukrajinski jezik i književnost i Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, a prigodni govor povodom otvaranja skupa održao je Tomislav Vidošević, tadašnji izvanredni i opunomoćeni veleposlanik Republike Hrvatske u Ukrajini.

Kao i nakon prvog susreta 2011. godine, u Drohobychu je 2019. godine objavljen zbornik radova iznesenih na znanstvenom skupu, koji je priredio Volodymyr Požranyčnyj, voditelj prirodoslovnog odjela muzeja Drohobychyna. U uredničkom su odboru zbornika Filozofski fakultet zastupali profesori Vitomir Belaj, Jevgen Paščenko i Goran Pavel Šantek.

Tekstovi u zborniku obrađuju etnološke, književne, povijesne i političke teme, kroz koje su prikazane poveznice Hrvatske i Ukrajine. Tako Zdravko Vampovac podsjeća na to da se ime Hrvat na ukrajinskim prostorima spominje od 2. do 10. stoljeća. Jedan od značajnijih tragova nalazimo

kod ljetopisca Nestora iz 9. stoljeća, koji spominje plemena Bijelih Hrvata koja su dijelom živjela na području današnje zapadne Ukrajine. Također, tijekom dugih stoljeća napada nekršćanskih osvajačkih naroda s juga i istoka na Europu, i Ukrajina i Hrvatska slovile su za predziđe kršćanstva. Poveznice nalazimo i u zakonodavstvu, točnije u *Poljičkom statutu* sastavljenom u 15. stoljeću, koji pokazuje iznimnu sličnost sa starokijevskim zakonikom *Rus'ka pravda* iz 12. stoljeća.

Etnogenetske veze Hrvatske i Ukrajine tema su nekoliko radova u zborniku. Jevgenij Paščenko donosi pregled nekih općenitih sastavnica teorija o porijeklu i postanku Hrvata kroz klasična pitanja svake etnogeneze, pa tako i hrvatske: odakle i kada su Hrvati došli na današnji prostor, jesu li možda tu oduvijek bili te koje je porijeklo etnonima "Hrvati"? Autor je ta pitanja već obrađivao u ranijim radovima te je zanimljivo pročitati svojevrsnu sintezu saznanja koja je sakupio tijekom dugogodišnjeg istraživanja.

Nadalje, hrvatski etnolozi Vitomir i Juraj Belaj u dvojezičnom hrvatsko-ukrajinskom članku prikazuju ranosrednjovjekovne migracije Slavena iz ukrajinske regije Volinje, analizirajući vezu između slavenske mitologije i volinjske toponimije, koja se može zapaziti i u područjima koja su kasnije naselili rani Slaveni iz spomenute regije. Središnji element slavenske mitologije je, naravno, borba svjetla i tame, reda i kaosa. Svjetlo i red predstavlja vrhovno slavensko božanstvo Perun, bog gromovnik, čiji je najveći protivnik zmijoliki Veles (tama i kaos), koji predstavlja podzemni svijet. Perunova volinjska imena su Kij (mitski junak) i Krak (legendarni vladar Poljaka), dok sam naziv Volinja zapravo u sebi sadrži Velesovo ime. Autori tvrde kako su toponimski tragovi vezani za navedene elemente slavenske mitologije obilati, za što navode i primjere. I u Hrvatskoj, koju su također djelomično naselili Slaveni iz Volinje, imamo takve tragove. To su, na primjer, brdo Perun u blizini Splita, selo Kijevo u sjevernoj Dalmaciji, zatim Krakovska šuma kraj Dulepske kod Vrbovca, gdje se, pretpostavljaju autori, smjestio odlomak velikog plemena Duljeba. Nadalje, ispod Zrinske gore nalaze se sela Donja i Gornja Velesnja, kao i Velesko polje, a u Pounju su također sela Gornja i Donja Volinja te Volinjska rijeka. Autori i naziv grada Krapine povezuju s Karpatima, iza kojih se nalazila "pradomovina Hrvata". Primjera ima još, a svi oni ukazuju na povezanost hrvatskog i ukrajinskog prostora, koja zasigurno nije slučajna. I Viktor Kyrij se osvrće na poganska božanstva Ukrajinaca i Hrvata te također pronalazi brojne sličnosti, na temelju kojih zaključuje da je migracija Hrvata na Balkan krenula iz Stare Rusi.

Leontij Vojtovyč bavi se problematikom naziva "Bijela Hrvatska" i "Velika Hrvatska". On tvrdi da Bijela Hrvatska nikada nije postojala u Prikarpatskoj Ukrajini te je smješta između izvora Visle, Odre i Labe, odnosno na zapadni dio nekadašnje Velike Hrvatske od koje se odvojila i postala samostalna kneževina ili savez kneževina. Autor tvrdi da su Hrvati na te prostore stigli u 6. i 7. stoljeću, između ostalog i iz zapadne Ukrajine, uslijed najezde Avara (dio ih je produžio do Panonije i Dalmacije!). Do 15. stoljeća uživali su određenu autonomiju te su se postepeno asimilirali u njemačko okruženje, ali ne prije nego što su za sobom ostavili brojne toponimske tragove. Viktor Kyrij i Ljubomyr Sikora, pak, izjednačavaju "Bijelu" i "Veliku Hrvatsku" i u svom radu pokušavaju, na temelju saznanja sakupljenih iz raznih izvora te na temelju toponimije i antroponimije, odrediti područje na kojem se najvjerojatnije prostirala ta velika kneževina. Oni je, dakle, smještaju od Kijeva na istoku do južnog dijela L'vivs'ke oblasti na jugozapadu, a na sjeveru skroz do Novgoroda i Pskova u Ruskoj Federaciji.

Etnogenezu stanovnika regije Gornja Lužica, na teritoriju današnje Njemačke i Poljske, istražuje Rostyslav Vaceba, koji zaključuje kako postoji mogućnost da je u njoj sudjelovalo hrvatsko stanovništvo sjeveroistočne Bohemije, koje je, prema raznim povijesnim izvorima, ondje živjelo pored Bijelih Srba. Autor navodi kako je u gornjolужиčkoj etnogenezi sudjelovalo srednjovjekovno pleme Milčana, koje je nekoć moglo pripadati izvornom bjelohrvatskom etničkom masivu. Svoje zaključke temelji na određenim sličnostima materijalne kulture, kao što je, na primjer, prisutnost kulture kurgana, te na određenim jezičnim karakteristikama današnjeg gornjolужиčkog jezika.

Zbornik obiluje i drugim etnološkim temama. Tako Ivica Kipre analizira značaj mačke u narodnoj mitologiji, između ostalog i njezinu ulogu kao životinjske varijante Perunova protivnika te kao simbol ženske spolnosti i plodnosti. Dzvenyslava Začajs'ka obradila je simbolički smisao vizualnog znaka na primjeru ornamentike Bojka (Bojki, op. a.), naroda koji je do danas opstao u zapadnoj Ukrajini i jugoistočnoj Poljskoj (iako u iznimno malom broju) te očuvao svoje drevne običaje. Rad Josipa Ralašića dotiče se sličnosti tradicijske arhitekture u Ukrajini i Hrvatskoj, dok Marta Ćurs'ka donosi lijepi pregled hrvatske glazbene umjetnosti od samih početaka narodne glazbe pa sve do stvaralaštva Borisa Papandopula.

Što se tiče književnih tema, u zbornik su uključeni neki raniji tekstovi hrvatskih i ukrajinskih autora, a to se prije svega odnosi na prijevode i književno-povijesne teme objavljivane u ukrajinskom tisku. U navedeno, dakle, spada pregled hrvatske književnosti do 18. stoljeća koji je sastavio Mladen Bošnjak. Osim toga, zbornik donosi i spjev Ivana Mažuranića *Smrt Smail-age Čengića* u djelomičnom prijevodu Kornyla Zakluns'kog na ukrajinski, kao i prijevod pripovijetke Mile Budaka *Čiji je Velebit?* koju je na ukrajinski preveo Antin Ivahnjuk. Tematikom se ističe članak Luke Luciva, koji je analizirao prijevode dijelova poema i pjesama najvećeg ukrajinskog pjesnika Tarasa Ševčenka, koje je na hrvatski preveo August Harambašić, kao i utjecaj koji je stvaralaštvo Ševčenka imalo na Harambašićevo pjesništvo.

Političke teme su u zborniku prisutne u kratkom prikazu ideja Ante Starčevića te u članku Serđija Pahomenka, koji razbija mit o velikoj sličnosti trenutne situacije na istoku i jugu Ukrajine sa situacijom tijekom i nakon raspada Jugoslavije.

Ovakvi zbornici su dobrodošao nastavak tisućljetnih veza Hrvatske i Ukrajine, veza koje su, s obzirom na nedavno stečenu državnu samostalnost obiju zemalja, konačno slobodne da se razvijaju bez ideoloških uplitanja i u skladu s autonomnim državnim politikama. Velik broj sudionika na znanstvenom skupu te suradnika na zborniku koji je nakon njega nastao, kao i potpora Veleposlanstva Republike Hrvatske u Ukrajini, svjedoče o obostranom interesu za nastavkom i jačanjem tih veza.

Bruno Robert Kirinić

The screenshot shows a web browser window displaying a consent form. At the top, there are logos for 'DARIAH ELDAR' and 'SSH-Open Marketplace'. The main text of the form reads: 'The CFW provides consent form templates for several academic scenarios in which you may need to collect data about people (a "process personal data"). The use cases presented here were identified by the working group ELDAR (Ethics and Legality in Digital Arts and Humanities) through surveys of needs and demands of the DARIAH-ELDAH research community. If you find your use scenario to be missing, do not hesitate to contact us: eldah@eldar.eu'.

Below this text, there is a section titled 'What are you planning to do?' with three radio button options:

- Gather data from and/or about living people for research purposes
- Communicate through mailings or other (digital) communication media
- Gather data and/or consent from participants as the host of an academic event

At the bottom of the form, there is a 'Continue' button.

Digitalni alati za istraživače: DARIAH ELDAR Consent Form Wizard (CFW) i portal SSH- Open Marketplace

Posljednjih nekoliko godina intenzivno se izrađuju digitalni alati, velikim dijelom besplatni i dostupni putem interneta, za pomoć istraživačima društveno-humanističkih znanosti pri provedbi istraživanja i ostalih djelatnosti (primjerice organizaciji konferencija). Tako je 2020. godine

predstavljena finalna verzija alata Consent Form Wizard¹ (CFW), tj. čarobnjaka za suglasnost, radne skupine ELDAH,² koja djeluje unutar digitalno-istraživačkog konzorcija DARIAH-ERIC.³ Iste godine izlazi i beta verzija alata Social Sciences and Humanities Open Marketplace⁴ (SSH Open Marketplace) koji je osmišljen u sklopu projekta Social Sciences & Humanities Open Cloud (SSHOC)⁵ (SSHOC), koji je nastao i financira se u okviru EU programa Horizon 2020.

Budući da su zakoni o GDPR-u sve prisutniji, te ponešto i rigorozniji no što su bili, ELDAH-ov CFW alat vam omogućuje da sami izradite personaliziranu izjavu o suglasnosti korištenja osobnih i osjetljivih podataka, primjerice vaših kazivača, tijekom istraživanja. Uz prikupljanje podataka tijekom istraživanja, CFW alat je moguće koristiti i u još dva dodatna slučaja: prilikom organizacije konferencija, kada se vrlo često prikupljaju npr. fotografije prisutnih te izlagača. Posljednji scenarij odnosi se na prikupljanje podataka tijekom komuniciranja putem *mailing* lista i ostalih komunikacijskih medija. Ulaskom u alat, potrebno je odabrati jedan od scenarija i potom slijediti upitnik te označiti koje vam pojedine opcije trebaju i koje konkretne podatke planirate prikupiti na terenu, tijekom konferencije ili putem *maila*. Upitnici su fleksibilni te vam omogućuju da dodajete i podatke specifične za vaše istraživanje, a koji možda nisu ponuđeni. Nakon što ste odabrali sve stavke koje se nalaze u upitniku, svi se podaci prikazuju u obliku teksta te su spremni za preuzimanje sa stranice. Podaci se spremaju u obliku *raw* teksta te ih, ako želite, možete sami ubaciti u tablicu te ih tako prilagoditi da budu vizualno uredniji. Bitan je i podatak da je alat trenutno dostupan samo na engleskom jeziku, no ELDAH je raspisao i poziv prevoditeljima za prevođenje alata⁶ i na druge jezike, pa će u skoroj budućnosti alat vjerojatno biti moguće koristiti i na hrvatskom jeziku.

SSH Open Marketplace funkcionira kao istraživački portal koji objedinjuje brojne digitalne resurse za pomoć pri organizaciji prije, tijekom i nakon istraživanja. Prilagođen je istraživačima s područja društvenih i humanističkih znanosti, no, kao i u slučaju CFW alata, može se koristiti i šire. Resursi koje ovaj portal donosi jasno su raspoređeni po kategorijama (alati i usluge, edukativni materijali, publiciranje, baze podataka, pomoć prilikom planiranja tjeka istraživanja). Klikom na bilo koju kategoriju izlistavaju se nazivi alata, baza podataka, aplikacija, savjeta za poboljšanje organizacije pri istraživanju itd.

Finalna verzija SSH Open Marketplace alata zakazana je za kraj 2021. godine, a voditelji portala korisnicima nude mogućnost sudjelovanja u poboljšanju ove beta verzije sve do izlaska finalnog produkta. Upute o tome kako sudjelovati u testiranju alata nalaze se na mrežnim stranicama portala.⁷

Ana Antolković

¹ <https://consent.dariah.eu/>.

² <https://eldah.hypotheses.org/>.

³ <https://www.dariah.eu/>.

⁴ <https://www.sshopencloud.eu/ssh-open-marketplace>.

⁵ <https://sshopencloud.eu/>.

⁶ <https://eldah.hypotheses.org/425>.

⁷ <https://www.sshopencloud.eu/ssh-open-marketplace>.